

ERDÉLYI MÚZEUM

IX. kötet.

1892.

I. füzet.

Szabó Károly emlékezete.*)

Ma hatvanhét éve, hogy először pillantá meg az alföldi róna szép egét a honnak oly hű és jó fia, egyetemünknek immár letűnt fényes csillaga: *Szabó Károly*. Egyszerű család adta a hazának, szerény reformatus papi család: bő áldású termőföldre a nagyra hivatott tehetségnek, lángoló honszerelemnek! Származási rendje egybehangzó oly sokéval szellemi nagyjaink közül: a nagyatyja még az ekeszarvát, az atya már a bibliát tartja kezében, a fiú lángelméje pedig egy nemzet szellemi előhaladásában szolgál vezérszövévénkül s túl világít hazája határain. — A nagyatyja: Szabó István a somogy megyei Visontán született és élt, mint egyszerű földmives, csekélyke föld tulajdonosa, de egész környék bizalmának letéteményese. Messze feküdt szülőföldétől Békés-Gyula, pedig földieinek baromvásáraitól szerették marháikat beszerezni. Nem egyszer Szabó Istvánra bízták tehát, nem csak a falu, hanem a környék kis gazdáinak is pénzüket, talán összes vagyonukat, hogy menjen el helyettük a vásárra. Biztak jó szemében, becsületében, — s ő mindannyiszor pontosan meg is jelent a 80—100 darab nagy lábas jószággal, kielégítve mindenki vágyát, s bizony sokszor életkérdést oldva meg egyúttal.

Szerette volna a szegény földmives fiát, Mihályt taníttatni, mert tiszteletes uram tehetséget s szorgalmat látott benne, de még gondolni sem igen mert reá, ha szűk anyagi viszonyai jutottak eszébe. Mégis csak talált módot a jó tiszteletes. Csurgón éppen meghalt a kántor, besegítette hát helyébe a jó hangú gyermeket, ki aztán

*) Fölvastatott a kolozsvári m. kir. tud.-egyetemnek 1891. decz. 14-ikén tartott emlékünnepe.

énekelt s végezte a temetési és templomi szolgálatot a kántor helyett. Ezért olyan ellátást nyert, mely mellett tanulhatott. De az ifjú nem sokára többre vágyott: Debreczenbe! Atyja megtette a tőle kitelhetőt: eladta egyik tináját s áráért a fiú szívesen lemondott testvérei javára minden örökségi jogáról. Megtette még azt is az apa, hogy szekeren szállította el egy napi járó földre. Itt aztán áldását adva fiára, a világnak bocsátá. — De messze volt még a kálvinista Róma: mire a fiú gyalog oda ért, még beiratkozhatott ugyan első éves diáknak, de lakást a collegiumban már nem nyerhetett. Egy szintén somogy-megyei diákkal együtt a város végén fogadtak hát szállást. Egy szegény öreg asszony osztá meg velük egyetlen szobáját s engedte meg, hogy esténként mécese mellett tanulhassanak. De a tinó ára néhány hónap alatt elfogyott, mert a jobbára barna kenyérből álló eleségen kívül kellett szállásra, könyvre, ruhára is! A két ifjúnak csak egy-egy váltó forintja volt már, de ehhez nem akartak nyulni: legyen — úgy mondák — koporsóra, ha éhen kell halniok. És ez nem pusztá szólam, hanem komoly elhatározás vala, úgy hogy midőn a szegény öreg asszony napi munkájáról egy este haza tért, megdöbbenve vette észre, hogy diákjai még halványabbak, még bágyadtabbak, mint rendesen. Faggatásaira hallania kellett, hogy a fiúk már 48 órája egy falatot sem ettek. A jó öreg asszony sírva fakadt, kivetteládájából félnél kisebb kenyerét: „Egyenek, egyenek bátran, lakjanak jól,“ mondá — jó az isten, majd ad nekem is, maguknak is!“ Reggel aztán sietett a rector-professorhoz s megtámadta: hogyan nézi el, hogy éhen haljon a két diák, a kiknél jobb erkölcsű, szorgalmasabb nincs az egész collegiumban!“ A rector azonnal hivatá az ifjakat, lakást rendelt számukra a collegiumban s magán tanítványokat.

Nem látott többé szükségét Szabó Mihály, mert ezután szorgalma nyomában mindenütt jutalom járt. Mint kitűnően végzett theologust a hódmezővásárhelyi egyház kis professornak vitte ki a szokásos három évre. Ennek lejártával rendes professori állásra választotta meg az egyházi előjáróság. De ő nem fogadta el az állást, mert választása nem volt egyhangú: *egy* szavazat másra adatott! — Talán arra gondolt, hogy behozza azt az *egy* szavazatot is, ha gyarapítja minőségét. E czélból külföldi egyetemre indult. Rosszkor, mert az az idő volt, midőn a nyugaton terjedező szabad gondolkodásnak akármilyen csekély térfoglalása rémlátomásokat keltett I. Ferenczben,

ki aztán tőle telhetőleg igyekezett hazánkat elzárni a külföldi közlekedéstől, hogy a gyűlölt szabadelvű törekvések át ne ültetessenek. A protestans ifjakat eltiltotta a külföldi egyetemek látogatásától, a a kinn levők baza rendeltettek. Szabó Mihály sem mehetett tovább Bécsnél. Visszatért s nem sokára elfogadta a körös-tarcsai lelkészi állomást Békésmegyében. Rövid idő múlva a jó jövedelmű papi állomásmánál még különbet is nyerhetett volna. De népe megszerette s el sem is eresztette a szép beszédű, mindenkinek jó tanácsosal szolgáló, eszes, tanult, finom tapintatú és egyenes lelkű papot. Méltányolta ő is a jó erkölcsű, tiszta reformált vallású nép vonzalmát s holta napjáig nála maradt, viselvén egyúttal a negyvenes évek óta a békésbánáti egyházmegyében pénztárosi, később 1862-ben történt haláláig a tanácsbirósági tisztet.

Feleségül vette Tószegi Péternek, Hódmezővásárhely közszere-
tetben álló pénztárosának leányát, Zsuzsánnát. E házasság gyümölcse két fiú volt: az idősebb Mihály, Hódmezővásárhelynek volt polgármestere, jeles elbeszélő, töről metszett magyarságú rajzolója a magyar népeletnek s e mellett jeles Goethe-fordító. Az ifjabb fiú, Károly 1824. deczember 14-kén született, élénk s mindent tudni vágyó gyermek. Az atyai ház légkörének, melyről a tarcsai lelkész élet-történetéből vett vonások már tájékoztatót nyújthattak, a legjótékonyabban kellett reá hatnia. A munkás atya, ki maga teremté magát, szóval tettel csak a jót és igazat gyakorolva, fiait is a munkának, a nyílt becsületes életnek nevelé. Az édes anya hasonlóképpen a jó magvait hintegeté gyermekeibe. Jeles férfiak rendszerint kiváló anyával dicsekedhetnek s múltjukra emlékezve, méltán mondhatják, hogy a férfi életét eldöntő ifjui nemes törekvések fő ösztönzője az az igyekzet volt, melylyel az édes anyának szorgalmukkal örömet ohajtottak szerezni. A tarcsai tiszteletes asszony gyöngédségével, finom tapintatával emberséges érzelmeket csepegtetett gyermekeibe s mint magosabb míveltségű atyának gonddal nevelt leánya, maga is érdekek kísérte gyermekei szellemi előhaladását. Mert bár fáradhatatlan gazdasszony volt s naphosszat végezte mindazt, a mivel csak egy alföldi magyar nő foglalkozni szokott: jutott idejéből az olvasásra is. Ezen felül a ház gyakori szálló vendégeinek szívesen látására.

E vendégeknek egyike volt egy alkalommal Hohenlohe herczeg, a nagyváradi kanonok, a császári család rokona, a magnetizör és

csodatevő. Bécsből haza utaztában a szives vendéglátó papi házba szállott. A kis Károly éppen beteg volt, teste mód nélkül eldagadt s a környék orvosai lemondtak róla. A herczeg megtudván a dolgot s mint a családi hagyományból következtetni lehet, a massage-gyógymódot használva, meggyógyította a beteget.¹⁾ „Imádkozzanak érettem“ szavakkal vált el a boldog szülőktől. És a protestáns pap és jó magyar hazafi hitvesével együtt rendes imájába foglalta a katolikus kanonokot és a császári ház rokonát.

¹⁾ Jónak látom vonal alatt csatolni egyes jegyzeteket, a melyek az emlékbeszéd szövegébe nem voltak fölvehetők, de a melyek mégis figyelmet érdemelnek. — Itt először is megjegyzem, hogy Szabó Károly gyermek és ifjukori életére, valamint a szabadságharcz alatti élményeire vonatkozó adatok nagyobb részét bátyja: Szabó Mihály szives közléseiből merítettem. Hozzám intézett leveléből ide iktatom a Hohenlohe herczeg látogatásának érdekes leírását egész terjedelmében. A beteg gyermeket mindennap két orvos látogatta meg: a mezőberényi és körös-ladányi, de hiában való volt minden törekvésük, hogy a beteget izzadásba hozzák. . . . „A herczeg inassal, szakácscsal és társzekérrel útazott. Szakácsa engedelmet kért anyámtól a vacsora készítésére, de nem nyert, bejelentette ezt urának s kérte, ne kelljen előszednie az ezüst evőeszközöket, melyeket útközben nem gondolhatott úgy, mint otthon, s a pap házánál fényesebb, azaz tisztább az asztali készlet. A herczeg elrendelte hát, hogy mindent a háziakra kell bízni. Mikor a vacsorát feladta anyám, a herczeg nem akart leülni, míg anyám helyet nem foglal. Anyám bocsánatot kért, mondván, hogy a konyhára is kell gondolnia, de beteg gyermekéhez is be kell tekintenie. „Hol van? — kérdezte a herczeg — a beteg az első.“ Kimentek a beteghez, a herczeg megtapogatta a gyermek homlokát, megmondta hány éves, hány hónapos, mióta szenved, minő volt a betegség eddigi folyása s hozzátette: „meg fog gyógyulni, vacsoráljunk nyugodtan, s leül velünk tiszteletes asszony is.“ Anyám örömében könnyezve engedelmeskedett. Vacsora után előhozatta a herczeg házi gyógyszerárát s a viasz gyertyákat, kihúzta az ágyat a faltól, az ágy két sarkához állította szüleimet, a másik két sarkára inasát és szakácsát s égő viaszgyertyát adott kezökbe. Apám nem fogadta el a gyertyát, mondván: „Bocsásson meg herczeg, tudományának hallottam hírét s abban hiszek is; — de protestáns pap vagyok.“ — „Kérem, válaszolt a herczeg, tessék beküldeni egy cselédet, — így szoktam.“ — Anyámat figyelmeztette a herczeg, figyeljen, mert kétszer úgy kell megkennie a gyermeket, a saját imádsága mondása mellett, a mint most ő teszi, s ezzel egy üvegből tiszta víznek látszó szert vett ujjai hegyére s a homloktól lefelé húzogatva, gyöngéden érintgette ujjaival a gyermek testét, folytonosan mormogva imáját. Midőn más szobába távoztak, megmondá, mikorra kezd izzadni a gyermek, minő lesz a gyógyulás lefolyása s mikor lehet ki a beteg ágyából; hogy egyik fülével egész életében nehezen fog hallani. . . . És minden úgy történt, a mint a kanonok megmondotta.“

Az emberiség és vallási türelem nemzetünknek ősi erényei. De hej! csak keserőséggel emelhetette tekintetét a magyar arra a házra, a melyet a gondviselés élére állított s melytől a nemzetnek boldogítását kellett volna várnia. És éppen I. Ferencz alatt! Az ő uralkodásának eleje a francia forradalom legmelegebb napjaira esett, arra az időre, midőn a forradalom tiszta lángját sötéten gomolygó füst s korom szennyezék be, midőn a szélsők bemocskolák a szabadság szentséges eszméjét. Ferencz undorral fordult el e mocsoktól, elrémítették a pusztító lángok, s a trón távolából nem tudá többé észre venni a szabadságnak életet adó tüzét és kárhozatban fogamzott-nak hitt már ezután minden szabadabb eszmét. S ha nemzetünk hivatottjai az ország elmaradt állapotainak fejlesztése érdekében az önerő-kifejtés módjait tervezgeték, ezek visszafojtására kéznél volt az egész országot behálózó kémek és feladók serege, s ha kellett, börtön, bakó. A féltékeny és gyanakvó fejedelem elnyomott, háttérbe szorított a kormányzás körül minden tehetséget, csak a középszerűség érvényesült alatta. S rendszere túlélte őt, egy félszazadra rontván meg a közállapotokat. — De még genialisabb zsarnokok is, mint Ferencz, vallottak utóbb kudarcot törekvéseikkel. A nemzet- s a szabadságellenes rendszer csak élesztette a hazafias lángot, a szabadabb levegő óhajtatását s ezekkel együtt a trón iránti keserűséget. E fájdalom-, vágy- és reményteljes kor légkörét szíván a gyermek Szabó Károly a szülői házban; mint iskolás fiú pedig együtt tanulván a körös-tarcsai jó erkölcsű, tiszta magyar nép gyermekeivel: hússá és vérré lett benne az a typicus magyar jellem, mely a későbbi tudós minden munkájából, minden sorából sugárzik élénk.¹⁾

¹⁾ Az élénk és tudni vágyó gyermek az iskolában is a legszorgalmasabb, 70—80 gyermek közt a legjelesebb volt. Atyja kérte ugyan tanítóit, hogy ne tegyék elsőnek, ha csak van más elsőnek valójuk, mert hát könnyen azt hihetnek társai, hogy azért első, mert a pap fia. A tanítók azonban azt felelték, hogy maguk a gyermekek átlátnák igazságtalanságukat, ha Károlynak, a ki a többenél mindnél sokkal szorgalmasabb s értelmesebb s a kit mind szeretnek, valakit elébe tennének. — A gyermek erős akaraterejének mulatságos bizonyítékai a következő párbeszédék. Mintegy 3 éves lehetett, midőn, ha kérdezték tőle: mi leszel, mindig azt válaszolta: „tiszteletes.“ Az nem lehetsz, vetette ellene atyja, bátyád lesz az, ha én meghalok, s nem kell két pap.“ „Mégis az leszek,“ válaszolt, — a *tanyán!*“ Később katona akart lenni. „Levág az ellenség“ mondta az anyja. „Én vágom le.“ — „De nagy kardja van.“ — „Nagyobb lesz nekem.“ — „De puskája is lesz.“ — „Nekem az is nagyobb lesz.“

Elemi iskolái végeztével 1833-ban atyja Debreczenbe küldötte. Neki nem kellett már itt anyagi gondokkal küzdenie. Atyja oly jólétben tartotta fiait, hogy egy gazdag földesúr sem különben. Igen, mert nemcsak jó pap, de jó gazda is volt s a papi jószágok megszorozódtak keze alatt.

Fia gymnasiumi tanulmányait Debreczenben végezte 1842-ben. kitünő eredménnyel. A collegiumban azon szakoknak, a melyeknek művelése hódította el utóbb az ő tehetségeit is: a latin és görög nyelvnek, valamint a történelemnek tanára, a híres Péczely Józsefnek hasonnevű fia volt, szép irályú, akkoriban jó nevű történetíró és kitünő előadó. Jeles történetírók közös vonása, hogy koruk közéletében tevékeny részt vesznek, vagy az iránt legalább különös érdekeltséget tanusítanak. Szabó Károlyt a muzsáknak nem csak egyike vonzotta, míg végül Klio hodítá meg, de ez iránti hajlamának, a történetírásra természetének jeleivel már kora ifjúságában találkozzunk. Nem elégedett meg, hogy tanára előadásai föltárták előtte a multak tanuságait, hogy az otthon töltött szünidők alatt szorgalmasan forgatott s kivonatolt történelmi munkákat, hanem elment oda is, hol a történelem maga keletkezik. A debreczeni időzés utolsó évében, az 1842-ik év tavaszán egyik diák-pajtásával, majd pedig bátyjával együtt a magyar alkotmányos élet classicus földére: Erdélybe vándorol gyalog, hogy jelen lehessen a kolozsvári 1841—43-iki országgyűlésen. Itt egyaránt találkozott lelkesítő és lehangoló jelenségekkel. Az 1834-iki erős ellenzék elhallgatott s a sérelmi politika helyett Erdély is, mint Magyarország a kor sürgette reformok felé fordítá figyelmét. Dicséretes buzgalmat fejtett ki a nyelv kérdésében, erős nemzeti érzülettel sürgetvén a magyar nyelv uralmát a törvényhozásban, közigazgatásban, iskolákban. De szűkkeblű magatartást tanusított az unio s az urbéri reformok égető kérdéseivel szemben. Jó és rossz azonban csak fokozható egy lelkes ifjú tettvágyát s még ezen év végén Késmárkon látjuk őt, hogy az itteni evang. lyceumban a közpályát majdan előtte megnyitó jogtudományokra készüljön, a német ajkú városban pedig a német nyelvben gyakorolja magát, Ugyanezen évben foglalta el a lyceum egyetlen jogi tanszékét Hunfalvy Pál, ki nagy tehetsége és tudománya mellett nemes buzgalommal csüngvén pályáján, nem elégedett meg hazánk jogviszonyainak és törvényeinek tételes ismertetésével, hanem magasabb színvonalra

helyezkedve, igyekezett tanítványai előtt mind a hazai, mind az egyetemes jogfejlődés éltető eszméit, egyetemes irányelveit kideríteni. Politikai előadásában nem mulasztotta el Montesquieu, Rousseau, Hume, Smith Ádám, Fichte, List stb. tanait kellő méltatásban részesíteni, de legszivesebben Platót és Aristotelest magyarázta, igyekeztén az ifjúságban a classicus tanulmányok iránt kelteni lelkesedést. Törekvése legjobb talajra Szabó Károlyban talált, kiben állandó előszeretettel támasztott a hellén classicusok iránt, úgy hogy a jogra készülő ifjú már többnyire a görög írókkal foglalatoskodik. — Bár német szóra ment, „hű és munkás“ tagja lett a Hunfalvy elnöklete alatt működött „Magyar nyelvgyakorló társaság“-nak, mint ilyen írja 40–50 darabból álló, kéziratban máig fenmaradt versgyűjteményét. 1843 júniusában kitűnő sikerrel tévén le jogi vizsgáit, egy évig még Késmárkon joggyakornok. Mint ilyen veszen búcsút Késmárktól, hogy a következő évben tovább folytassa a jogi pályát Pozsonyban, de szíve ezalatt már más muzsának áldozott.

Az 1845-ik év folyamában még megszerzi kitűnő vizsgák után a köz- és váltó ügyvédi okleveleket s tényleg gyakorlatába lép e pályának, de már elűtő hajlamai, érzékeny szíve sem ígértek neki húzamos foglalkozást e téren. Korán válság elé jutott. Egy szegény asszony ellen kellett volna végrehajtást eszközölnie, de a szerencsétlen rimánkodott s a gyöngéd szívű fiatal ügyvéd félbeszakítván az eljárást, végképp hátat fordított a nem neki való pályának. „És az ügyvédi diplomát akkor — mint később mondá, ha élete e szakáról kivételképpen beszélt — a láda fenekére csaptam, — nem is vettem soha többet elé!“ Nem dicsekedett vele, sőt nem is igen emlegette, hogy ő ügyvéd volt valaha. Nagy bizalommal kellett lennie az iránt, kinek feltárta életének e titkát.

1846. január 27-ikén elhangzott az emlékezetes szózat: *Tengerhez magyar, el a tengerhez!* és Szabó Károly ifjú álma a megvalósulás előtt állott. Költői lelke régóta csüngött a tengerész-pályán, de hát mindeddig nehezen szánhatta magát reá az, ki olyan pályát kívánt választani, melyen hazájának tehessen szolgálatot. De most már néhány éves volt a fiumei vasút kérdése. Elmaradottságunk okai, kulturalis fejlődésünk akadályai közt egyik legfontosabb volt az akkoriban annyit emlegetett *nervus rerum gerendarum*, valamint ama módok hiánya, melyek által az ország meglevő vagy könnyen

fokozható kereskedelmi productumai értékesíthetők lettek volna. Ezen akartak segíteni jebbaink, midőn kiviteli czikkeink számára Fiume útján a nyugati piacokra könnyű szállítási vonalat törekedtek nyitni. Nehéz vállalkozás a kormány miatt, melynek beczeitett gyermeke: Triest kedvéért háttérbe kellett szorulnia Fiuménak, az osztrák tartományok olcsó ellátása kedvéért a magyar gazdasági érdekeknek. De hát volt-e akkor könnyű feladat hazánk emelését, fejlesztését czélozó? Azért megtalálta mégis mindenik harczosait: vezéreket és közkatonákat, kik több-kevesebb sikerrel, de egyenlően szent lelkesedéssel küzdöttek. S itt is, mint annyi más nemes törekvésben, Kossuth vitte a vezérszerepet. Ama szózat is egy czikk a hosszú sorozatból, a melyet ő a pest-fiumei, vagy legalább a vukovár-fiumei vasút elkészítése érdekében írt, egy mozzanat a már évek óta folytatott agitatióból. A szózat visszhangra talált a közönségben s néhány hét múlva egy más tolltól a *Heti Lapban*, hol ama szózat is megjelent, már egyenes felhívást olvasunk a magyar ifjúsághoz, melyben ez buzdítatik, hogy ne szaporítsa az ügyvédek nyomorgó seregét, hanem menjen a tengerész-pályára. „Lépjetek ki a tengerre — mondja a lelkes czikk — s áldani fogjátok istent, a természetet, a magyar hazát, mely tengerrel bir s dicsőséget szereztek önmagatoknak, nemzeteteknek.“

Szabó Károly döntött. De nehéz küzdelmet kellett kiállania a szülők ellenzése miatt. Hogyan is képzelhették volna ők gyermekeiket boldogoknak kívül az édes hazán, a messze tengeren? Mert Károlylyal bátyja is menni akart. Utóbb mégis engedett, de Károly akaratereje, forró vágye győzedelmeskedett. Hiába emlegette atyja Horatius dalát a hullámok hányta hajóról: a classicus műveltségű ifjún már ez sem fogott. Atyja segítségével tehát egy békés-gyulai volt iskolatársával együtt Fiuméba utazott, hogy az ottani tengerészeti tanintézetbe lépjen. 1846. máj. 12-kén e szép sorokkal vezetibe fiumei naplóját: „Leghőbb vágyam, mely serdülő korom öröm- s reményteljes éveiben mint távol mosolygó tündérkép merült föl s később, minél inkább tágult gondolkozásom s tapasztalásom köre, annál tisztultabb és határozottabb színben állott lelkem előtt, e vágyam, melylyel éltem szerencsését s lelkem boldogságát képzelém, reménylém s mintegy hívém összeforradva — hála az égnek s áldás érette szüleimnek — teljesült. — Itt állok a magyar tengerparton,

fölvirágzandó hazánk e szűk, de roppant fontosságú fokhelyében, a Magyar Korona gyöngyének neveztetni szokott Fiumében. — Oh bár e gyöngy büszkén ragyoghatna a múlt századok por- és rozsdáiból fényesen kitisztulandó ősi korona homlokán! Mosolygó szép, de tünde volt a gyermek ábrándja, lángolóbb, de tisztább lett éveivel együtt az ifjú lelkesedése, míg nem hangzott a kor fölhívó szózata, s szilárdul fölemelkedett lelkem előtt a kitűzött nehéz, de szép cél, mely felé a munka s tett mezején férfiúi erő s kitartással törekedni fogadtam és igyekszem. E cél hazámat a tengerészet magasztos, de viharteljes pályáján szolgálni! Mit tejjend a haza fiaiért, kik erejüket s életüket közvetve az ő jóléte, ereje, s dicsőségének oltárára szentelik és áldozzák, szorongó kebellet, de reménylve s bízva várom el. A hon, mely tengerészetét emelni nem akarná, önmagát akarná sülyeszteni!“

A tulajdonképpen gyakorlati pályára nem termett ifjú egész hévvel hányja-veti magában az anyagi kultúra minden előnyét s lelkesedéssel gondol arra, hogy az országnak majdan fellendülő tengerészete, kereskedelme mint fogja hazája erejét megsokszorozni. Mélyen megható az a hazafias láng, mely az idegen ajkú városban, mint naplójából kitűnik, minden léptét kísérte. Ha váratlanul magyar czimert pillant meg, magyar dalt hall: hazafias megindulás vesz rajta erőt; ha apróbb tengeri kalandokra rándul ki honfitársaival: a tenger síma tükrén magyar dalra nyílik ajkuk s társaival együtt fájdalommal kérdezi: „mikor volt az az idő, midőn e tenger habjai fölött magyar hangokat zangettek vissza Magyarhon partjainak bércfalai?“ némák maradtak, mert a küzelmultból — mint írja — kedveszöleg felelni egyikük sem tudhatott. De „hogy lesz ily idő — tevé utána — reménylenünk kell és hinnünk mondhatlanul jól esett.“ Majd fájdalmasan gondol arra, hogy bár Dalmatia közjogilag a Magyar Korona alá tartozik, „tettleg a kormány erőhatalma s a nemzet gyengesége miatt az Oesterreichische Verfassung alá nyomattak.“ De bizton hiszi, hogy egykor vissza fognak csatoltatni. S midőn a tengerészeti tanintézetben megfeszített szorgalommal tanult, megint a nemzeti becsület sarkalta. Nem eredménytelenül. Mert bár küzdött az idegen nyelvvel s nagy fáradságába került az otthon elhanyagolt mathesisben kellő előhaladást tenni, békésnyulai társával, tanáiraiknak valóságos csodálkozására, a legjobb tanulói voltak az intézetnek, Szabó Károly társánál is jobb.

Lelkesedéssel, erős akarattal csüngött pályáján. De a sors még erősebb volt. Már bevégezte az első cursust, midőn az ifjú tengerész a meleg napok beálltával súlyos beteg lőn. Orvosai az éghajlatnak tulajdonították, kijelentvén, hogy azonnal szükséges távoznia s csak évek mulva tehetne újabb kísérletet. Nehány hétig daczolt a kórral, de hiába való volt a legjoab akarat. „Határoznom kellett. — Irja naplójában. — Minek irjam le a küzdelmet, melybe e határozat kétség és remény közt ingadozó lelkemnek került; s képes lehetne-e tollam azt híven rajzolni? — Az orvosnak mind orvosi, mind baráti tanácsa egyhangulag s határozottan az volt, menjek vissza hazámba, de nem annyira ez, mint egy más tekintet edzette meg lelkem erejét, hogy képes lehessen lemondani reményeimről s vágyaimról. Szüleimre gondoltam, kik értem mindent áldoztak s áldozni készek, s érettök ne tudtam volna én csak lemondani? S ha a balszerencse majd üldözni fogna, ha betegen, elhagyatva távol világrészekben kellene majd nyomorganom, anyámnak honn értem hullatott könnyei lelkemet ezer mérföldnyi távolban is élesen égetnék. Mennyit aggódhatott, mennyit kesergett csak eddig is miattam!”

Negyed évi tengerész-pálya után mélyen lehangolva és elcsigázva lepte meg szüleit, kiket gyöngédségből nem tudatott állapota felől. Egy jeles orvos szöllő-curát ajánlott neki. Éppen jókor, mert a szöllő meg volt érve. Kiköltözött tehát atyja szöllőjébe, s itt kaszámra ette a szöllőt, minden más ételtől tartózkodva. A gyógymód sikerült, súlyos bajából a beteg teljesen felépült. Önérzettel emlegette aztán, ezelőtt csak néhány évvel is, hogy azóta még fél napig sem volt beteg.

A volt tengerész otthon ismét neki adta magát classicusainak. Thukydidest, a történetírásban minden időknek e nagy mesterét fordítgatá.

1847 tavaszán Toldy Ferencz m. tud. akadémiai titoknok és egyetemi könyvtár-felügyelő meghívására — kivel előbb is személyes ismeretségben volt — Pestre költözött s egészen irodalmi munkásságra adván magát, a „Magyar Tudósok Tára“ czím alatt tervezett mű munkatársa lett.¹⁾ E vállalat czélja volt az összes magyar írók

¹⁾ Egy saját kézírású életrajzi fogalmazvány szerint. Tehát nem az ügyvédi pályát akarta folytatni, mint az Akadémiai Értesítőbe foglalt életrajza adja elő, s mint a családi traditio is tartja. A megunt ügyvédi pálya folytatása csak

életrajzát és munkáik jegyzékét adni. Szabó Károly 1848 vége feléig Toldynál lakván, mintegy másfél év alatt 8 kötetnyi életrajzot írt. A mű azonban a H betűnél félben maradt s kiadásra soha sem került. Így hát első írói fellépte a nyilvánosság előtt a Kisfaludy-Társaság lapjában, a *Szépirodalmi Szemlében* történt, melynek 1847. évi deczemberi számaiban bírálatot írt Szücs István Sophokles-fordításairól. Sok dicséretben részesíti a fordítást, de kimutatja hibáit is és helyreigazítja. Majd 1848-ban *Thukydides* II. könyvének fordítását olvasta fel a Kisfaludy-Társaságban. Ugyanide nyújtá be műfordításait: *Sophoklestől* Oidipusz királyt, *Euripidestől* Elektrát, Iphigeniát Aulisban és Iphigeniát Taurisban. A két utóbbi meg is jelent a társaság Hellén Könyvtárában, 1849-ben. Sophokles Oidipusz királya azonban csak 1857-ben a nagy-kőrösi helv. hitv. főgymnasium Tudósítványában.

1848 első felében Békés városa tiszti ügyészének választotta. Meg is jelent a választók meghívására, de csak annak kijelentése végett, hogy nem fogadja el a kínált hivatalt. Nem, mert becsületbeli dolognak tartotta. Akkoriban történt ugyanis, hogy a végletekre jutott Táncsics Mihály Békésben járván, kivezettette magát a köznép soraiból való elégedetlennel a határra, s miután annak legmagasabb pontjáról megmutogattatta magának a határ kiterjedését, felbízta környezetét, hogy „mindez a kendteké, egy talpalattnyihoz sincs joga az uraságnak, megnyerik kendtek mind, csak jó fiscalisuk legyen s az meg ne esalja kendteket!” Ilyen feladat állott Szabó Károly előtt, de ő a városháza udvarán összegyűlt népnek kijelentette, hogy olyanra, mit ki nem vihetne, nem vállalkozik, népámító nem akar lenni. Igyekezett hát felvilágosítója lenni, a mennyiben az év második felében zszurnalista lett, a Bajza *Kossuth Hírlapjájának* munkatársa.

De majd bekövetkeztek a nagy napok, mikor vérrel kellett szolgálni a hazát. Szabó Károly is felcserélte hát a tollat karddal s boldognak érezte magát, hogy életét szentelheti hazájának.

Békésvármegye négy önkéntes nemzetőr századot állított ki hoszszabb idei szolgálatra. *Zsiros tarisznyásoknak* nevezték el a honvédek, de a gúnynevet utóbb maguk is önérzettel használták, mert becsületet

ürügy lehetett. Az említett életrajzot valószínűleg kőrösi tanársága alatt írta, midőn a kormány bekövetelte mindenfelé a tanárok életrajzát. Sz. K. a magának adatait úgy csoportosítja, hogy a forradalomban való részvétele ne tűnjék ki, de egyebekben a tényeknek megfelelő.

hoztak reá, a bánati táborozás alatt több csatában vitézül megállván helyüket. Az elsők közt Szabó Károly. A főhadnagyságig vitte fel, s mint ilyen, néhány hónapig volt segédtisztje Okolicsny őrnagynak. Felhasználták tehetségét a dandársági hivatalos irományok, levelezések szerkesztésében s katonai bizonyítványa itt is kiemelte fáradhatatlan munkásságát. De e mellett megtette a magáét a csatatéren is. Beszéli azt az eredeti vonását, hogy már hadnagy volt, mégis csaták alkalmával szuronyos puskáját használta, s a tiszti kardot fogpiszkálónak nevezvén, azt mondta: „rohamban csak a szuronyos puska jó kézbeli, őrnagy úr pedig néha-néha rohamra vezényel.“

Pap János volt honvéd-kapitány beszélte, hogy századával Sz. Tamás környékén egy töltést védvén nagy tömeg szerb és rácز ellen, töltényük csaknem elfogyott, úgy hogy már alig lőhetett 4-ik, 5-ik emberük, s küszöbön állott bekerítettésük, midőn Szabó Károly 40 nemzetőr élén az ellenség golyózápora közt lőszert szállított számukra, s maga is egy csomagot emelve, kiáltott: „Ne félj honvéd, van puska-por, golyó!“ „Éljen a zsiros tarisznyás!“ volt a riadó válasz, az eredmény pedig az ellenség futamodása.

És nem feledkezett meg classicusairól a táborban sem. Csata után szemtanuk előadása szerint előkereste őket a társzekérről s a gyepen végig nyulva, gyönyörűséggel forgatá. Jellemző a Szerviczky-kastélyban történt kaland. Magyar-Kanizsán töltött néhány napot a négy század nemzetőr, egy század gyalog-honvéddel, egy század hódmezővásárhelyi nemzetőrrel és némi huszársággal együtt. A tisztek a rácз táborba futott Szerviczky kastélyában étkeztek. Egyszer ebéd után zaj van a kastélyban: a honvédek betörték a gazdag könyvtárba. Szabó Károly oda sietvén, látja mint szórják szét a bakák a polczokról a könyveket s felkiált: „Takarodj innen honvéd! Nincs itt neked való!“ Ő pedig magával vitt vagy négy darab becsesebb kiadású görög könyvet. A kastély közprédául esett, legjobb helyre bizonynyal a Szabó Károly zsákmánya jutott. Az őrnagy a telivér lovakat foglalta le magának, s közülök adott aztán Szabó Károlynak is, mint segédtisztjének, egy szürke mént.

A nemzetőröktől, úgy látszik, a honvédséghez akart átmenni, mert 1849 jul. 15-én keltezve bizonyítványt állíttat ki magának őrnagy által, ki dicsérvén minden irányban kiváló szolgálatait „mint a hadi ügyekbe tudományosan is avatott egyént a honvéd hadseregnél

bármely pillanatban alkalmazható, s kiképzett főtiszt gyanánt a katonai felsőbb parancsnokságok figyelmébe ajánlja.“

A szép bizonyítványnak azonban hasznát nem vehette, sőt csakhamar rejtegetnie kellett . . . A nagy katastropha után darabig bujdokolva, majd egy napon szomorúan vonult be atyja udvarára a SzerVICZKY-féle gyönyörű ménen. Leszállott róla, nyakára borult, megcsókolá s többé feléje se ment az ezreket érő állatnak, tudni sem akart róla! Más idők, más munkakör előtt állott.

Vége volt a dicső kornak! A hősök karja lehanyatlott, a lélek tehetett még valamit!

A volt főhadnagy a mint kisóhajtotta magát szülei kebelén, elvonult atyja belső szobájába s szorgalmasabban olvasá a hellén irókat, mint valaha.

Hellén tudománya lett ezutáni pályájának irányzója. Nyelvismereire való tekintetből báró Gehringer Magyarország teljhatalmu császári commissariusának engedélye folytán 1850 tavaszán a pesti egyetemi könyvtárban díjtalan könyvtártiszt-segédde néveztetett ki. Mielőtt azonban belépett volna ebbe a hivatalba, a könyvtár igazgatója, Toldy Ferencz Teleki József grófnak ajánlotta titkárul, hogy nagyszerű művének, a „Hunyadiak korá“-nak megírásánál segélyére legyen és a vonatkozó görög forrásokat magyarra fordítsa.

Ezóta a grófnak 1855. febr. 15-kén bekövetkezett haláláig, megsztva, a sziráki kastélyban és Pesten élt, nagyobb részt a Hunyadiak korának megírásában segédkezve. Teleki József a nagy terjedelmű munkából csak a történelmi részt tárgyaló 4 első kötet kiadását érhetette meg, a 3 kötet oklevéltár (az egész műnek 10—12 kötete) pedig sajtó alá készen állott halálakor. Ennek kiadásával, valamint a történelmi rész számára gyűjtött adatok feldolgozásával és kiadásával a gróf testvérei, illetőleg az Akadémia, mint a kéziratok végrendeleti örököse, Szabó Károlyt bízták meg. Így kiadta az okmánytárt, valamint a VI. kötet első részét.

A sziráki munkálkodással egyidejűleg realépett arra a térre, melyen írói és tudományos működése legnagyobb részben mozgott: az ősmagyar történetírás terére. A görög nyelv ismerete, mint a mely megnyithatta előtte az ősmagyar történelem leghitelesebb, de addig legkevésbé használt forrásait, kétségkívül nevezetes indító ok volt tanulmánytárgya megváltoztatásánál, de volt ennél mélyebben

fekvő is. Erős fajszeretete, lángoló hevülete a magyar jellem és minden iránt, mi igazán nemzeti, a magyar történelem korszakai közül is azt választatá ki vele, mely a legmagyarabb volt. Senki nála mélyebb érzéssel nem áldhatja emlékét első királyunknak, a magyar állam második alapítójának, ki a keresztyénség fölvétele, valamint az alkotmány polgáriás átalakítása útján Európát kibékíté népével s megadá ezzel az elengedhetetlen föltételeket a magyar államnak Európában való fennállhatására. Érdeme szerint méltánylá, hogy ama nagy alkotások következtében megnyiltak az ország kapui a nyugoti kultúra előtt. De egyszersmind átlátta azt is, hogy a nagy vívmány árában a nemzetnek veszítnie kellett eredeti sajátágaiból. Épp ennél fogva lelkét leginkább az a kor vonzotta, melynek több mint száz éves tartama alatt a magyarok Európa szívében az ősi hazából hozott nyers, de tiszta erkölcsökkel, legsajátabb intézményeikkel éltek. „Az ősi magyar szellem önálló működésének e korszaka“ büverővel ragadta magához. Föltárni ennek titkait, élte legszebb feladatául tűzé ki. És mint a munka embere a feladat teljesítéséhez a források fáradságos kutatásával, egybevetésével, kritikájával fogott.

Költői lelke ugyan először is megragadt a monda ama szálain, a melyek a nagy Etele hunjaihoz kapcsolák nemzetünket s Thukydides fordításából közölt mutatvány, mint az előző évek terméke, valamint egy rövidke értekezés után, „A Magyar Helynevekről,“ az *Új Magyar Múzeum* 1851-dik évi hasábjain Priskosnak az Attila udvarában járt görög követnek a történetét ismerteti és a jelentéséből fenmaradt töredékek gondos fordítását adja. De már a következő éven kezdve sűrűn követik egymást Árpádkori forrástanulmányai, vagy ezekre alapított értekezései jobbra az *Új Magyar Múzeum*-ban, de más lapokban is s majd utóbb a *Budapesti Szemlé*-ben.

Az előbbinek 1852-iki folyamában jelenik meg „A magyarok hadszerkezete Árpád korában“ című dolgozata, mely nagyobb részben Böles Leo császár adatainak hű fordítása. Miként a fiui kegyelet mély megindulással jelenik meg az ősök ereklyéi előtt, az ő sorain is a teljes megilletődés hangja rezeg át, midőn „a nemzeti őstörténetben gyönyörködő magyar közönségnek“ bemutatja Leo adatait, azon Leoéit, ki a honalapító Árpáddal egyazon időben látta isten szép egét.

Ugyanazon évfolyamban byzanti írók alapján állítja össze a hazai és nyugoti évkönyvekben elhallgatott bolgár-magyar háború történetét s teszi annak idejét 888-ra. Főként byzanti írók adatait használva mutatja ki az ősmagyaroknak vérségi szerkezetét a „Hét magyar nemzetség“ című értekezésében, s állapítja meg a nemzetségek neveit. Biborban született Konstantinus ama szavaiból, hogy „A magyarok nemzetségei saját fejedelmeiknek nem alattvalói, hanem szerződésben vannak egymással a folyamok szerint, hogy a mely részen háború üt ki, azt egy szívvel-lélekkel segítendik“ — méltán olvassa ki azt, hogy a nemzetségfőnökök saját nemzetségüknek nem uralkodói, hanem csak vezérei s birái voltak, kik hatóságukat az ország köztörvényei szerint gyakorolták. Valóban elfogulatlan szemmel tekintve, lehetetlen föl nem ismerni a császár szavaiban egy, bár primitív, republicanus szellemű államszerkezet visszatükrözését, mely szerkezetet őseink kétségkívül Ázsiából hozták magukkal s mely e korban a vérszerződés vagy legalább Árpád választatása alapján átmenőben volt egy mondhatni alkotmányos egyeduradalomba. — A politikai hivatottságnak őseink részéről oly tanújelei ezek, hogy jelenlétük méltán vonhatta szerzőnk ajakára a szánalom mosolyát fajunk ellenségeinek, mint p. o. Schlötzernek olyan állításaira, a milyenek „Árpád magyarjait bárdolatlan, vad, éhen és meztelen bolyongó, míveltség és országultság fogalmával sem bíró csordának rajzolják.“

De lehetetlen Szabó Károly munkáit egy ilyen alkalommal csak cím szerint is felsorolni. Hiszen tudományos, kisebb-nagyobb munkáinak a száma 146-ra megy. ¹⁾ Elég lesz tehát, ha történetirői munkásságának csak főbb mozzanataira, eredményeire mutathatunk reá.

Nagy érdeme, hogy az ősmagyar történetírásnak egészséges irányt adott, mondhatni új alapokra fektette. Nagy baja volt a magyar történetírás e szakaszának, hogy Horváth István hatása alatt tévúton mozgott. E férfiú nagy tudományával még nagyobb tévelygéseibe sodort másokat is és divattá vált, helytelen alapokra fektetett szószármaztatásokkal pótolni a történelmi adatokat s fejteni meg a

¹⁾ Az Akadémiai Értesítő 1891. augusztus havi füzeté teljes jegyzékét adja Sz. K. műveinek, csupán az nincs megemlítve, hogy ő csatolt magyar fordítást a Toldytól kiadott Marci Chronicá-hoz, „Márk Krónikája a magyarok viselt dolgairól az ősidőktől MCCCXXX. évig.“ cím alatt.

hajdankor leghomályosabb kérdéseit. Érdekes, hogy maga Szabó Károly is tudományos pályája elején, egy pillanatra ennek az iskolának a hatása alatt állott. Ugyanis a Magyar Tudományos Akadémiának 1848. jun. 5-én tartott ülésében a 24 éves ifjú, mint vendég, az ó-hellén és magyar nyelv közötti rokonságot fejtegette. De világos elméje csakhamar az igaz útra vezérelte őt: a források kritikája útján elért fáradságos, de positiv eredményeken építeni fel az igaz történelmet. És e téren erős fegyver volt kezében görög tudománya, mely megnyitotta előtte azokat a forrásokat, a melyeket addig történetiróink vagy éppen nem, vagy helytelenül használtak. Ki merített is a byzanti írókból, csak másodkézből vagy selejtes latin fordítások közvetítésével tette. Ő azonban otthonosan érezvén magát közöttük, könnyen összevethette mind a nyugoti, mind a hazai forrásokkal, s ez úton megvilágíthatta őstörténelmünk sok homályos kérdését, meg annyira, hogy legkiválóbb történetiróink felhasználták vívmányait s módosították meghaladott álláspontjukat.

Meg kellett mutatnia erejét ama rejtély megfejtésén, a mely a magyar történetírás minden művelőjének útjába áll: a névtelen jegyző kora, hitelessége. A talány felett Bél Mátyás óta egész irodalom fejlődött ki. Hazai íróink részben mint védők, részben mint támadók szerepelnek benne. Bele avatkoztak német történetirók is s ezek természetesen legtovább mentek a tagadásban, tendenciosusan igyekeztek a névtelen jegyzőt úgy szólva a sárba húzni, az egész művet silány koholmánynak bélyegezni. Szabó Károly kiváltképpen *Béla király névtelen jegyzője és német bírálói* című 1860-ban a Budapesti Szemlében megjelent s főként Rösler ellen intézett cikkével szólott bele a fontos vitába, s bár a dolog természetéből kifolyólag a kérdés minden ágában nem mutathatott fel kétségtelen eredményeket, ellenfelein fényes diadalt aratott. Positiv adatokra, kétségtelen tényekre támaszkodva állította pellengére ellenfelei járatlanságát azon történelmi kérdésekben, melyekben csalhatatlan ítéletet véltek kimondhatni.

A kérdés máig sincs eldönvte s ki tudja mikor lesz. A mi Anonymus korát illeti, a vita mai állásából úgy látszik, hogy az azok részére fog eldőlni, kik inkább későbbre, mint korábbra teszik a jegyző korát s Szabó Károly utolsó nagynevű védelmezője annak a felfogásnak, mely szerint Anonymus I. Béla király jegyzője lett volna. Rösler sok tévedés után újabban egy erős érvet állított fel:

az oláh bevándorlás okából tenni későbbre az e népnek Erdélyben létezéséről szóló jegyző korát. Ezt az érvet felkarolta *Hunfalvy Pál* és meggyőzően tovább fejtette, bár aztán igen messze mennek Röslerrel azok, kik Anonymus korát a XIII. század vége felé teszik. Úgy hisszük, hogy Mátyás Florián érvelése a legerősebb, mely a XII. század végét vagy a XIII. elejét jelöli meg a sokat feszegetett koryanánt.

Ezzel természetesen Anonymus hitele némely különleges kérdésben meggyöngül, de azért, ha nem engedjük magunkat némely túlzásba menő ítélet által megzavartatni, bizvást mondhatjuk, hogy legkiválóbb történetiróink túlnyomó többségének a szemében Anonymus nem meseköltő, műve nem koholmány, mint Röslerék hirdetik s mint maga Hunfalvy hajlandó hinni, hanem egy tanult s gondolkozó férfiúnak magyar forrásokból és pedig a viszonyokból kifolyólag főleg a magyar hagyományból merített jóhiszemű műve, mely ennél fogva kellő kritikával használva, megbecsülhetetlen forrás őstörténelmünkre s kiválóan a honfoglalásra nézve. És a kérdésnek ezt az ágát ilyen értelemben Szabó Károly kritikája már eldöntötte volt.

Még Anonymus védelme előtt erős harczot vívott az 1533-iki csiki székely krónika mellett. Kemény József gróf, a magyar történelmi forrásoknak kiváló tekintélyű ismerője, Szabó Károlynak egy megjegyzésére az Új Magyar Múzeum 1854-iki folyamában éles hangon adott kifejezést abbéli meggyőződésének, hogy említett krónika nem egyéb mint koholmány. A megtámadott ugyanabban az évben és folyóiratban terjedelmes védelemmel felelt, kimutatván, hogy a krónikát nem lehet az 1695-ik, még kevésbé az 1796-ik évben koholtnak tekinteni, hanem az előbb, régi iratokból szerkesztetett s megfelelő kritikával adatai a történelemben értékesíthetők. Érvei oly világosak, oly meggyőzők voltak, hogy nagyérdemű ellenfele maga beismerte, hogy „a krónika hitelessége alapos készütséggel, dadalmasan kivívatott.“ Egy oly kiváló történetiró pedig, mint Horváth Mihály „Magyarország történelmének 1860-iki II. kiadásában a krónika illető helyeit gondosan felhasználta.¹⁾

¹⁾ Érdekes ennek az irodalmi vitának a családi háttere. Az öreg Szabó Mihálynak a forradalom után elborult lelkét csak fia irodalmi sikerei tudták felderíteni. De nagyon elszorodott, midőn megjelent Kemény József gróf czikke, melynek „Risum teneatis amici“ végszavaiból következtetni lehet az egész

E műve, mely a már is jónevű író elsőrangú történetíróink közé emelte, előhírnökéül szolgált a székelyek történelme körül később kifejtett, mélyreható munkálkodásának. Ez aztán éles vitába sodorta egykori szeretett tanárával: Hunfalvy Pállal. A vita hévvel, olykor szenvedélyesen folyt, a nélkül, hogy a két jó barát benső viszonyán változtatott volna. Szabó Károly mintegy hazafias sugallatát követve hitelt adott a nemzeti hagyomány ama sokszoros előadásának, mely szerint a székelyek Attila hunjainak utódai lennének. E felfogás ellen erős érvekkel szállt síkra Hunfalvy s meg kell vallani, hogy utána aligha fog többé akadni történetíró, ki e leszámazást vitatni hajlandó legyen. Különben maga Szabó Károly is lehetetlennek ismerte el a nemzeti hagyománynak, a székelyek hun származásának *történelmi adatokkal* való bebizonyítását.¹⁾ De aztán igen messze megy Hunfalvy, midőn nyelvészeti alapon indulva el, a székelyeket telepítvényeseknek tartja, sőt éppen Sz. László vagy utódai által telepítetteknek. Szabó Károly különböző ide vonatkozó munkálataival, támaszkodva a történelem tanuságaira, különösen pedig a régi székely jogviszonyokra, intézményekre, meggyőződés szerint kétségtelenül kimutatta, hogy a székelyek nem telepítvényesek. S így bizton mondhatjuk, hogy az igazság középütt van. A hunutódságról nem beszélhetünk, de minden oda mutat, hogy a székelységnek Erdély bércei közé települése a honfoglalással egyidejű. S talán földrajzi fekvésük, Magyarország központjától való távolságuk, másfelől a keleti kultúrák ellenében biztosítandó jó szolgálataik iránti tekintet, azok a szempontok, melyek figyelembe veendőek annak kimagyarzásánál, hogy vérségi institúcióik hosszasan fenmaradhattak, míg nyugati testvéreiknél a központi hatalom fejlődésével azok korán elenyésztek.

hangjára. Haza látogató Mihály fiának lesujtva újságolta, hogy „öcsédnek vége! K. J. gróf bírálta munkáját s teljesen összetörte öcsédet!“ Mihály vigasztalta, hogy a mennyire ő megítélheti, a bírálat nem egészen alapos, — megfelel erre Károly!“ „Dehogy! Dehogy több ember az ő nála! S azt mondom, ne vakmerősködjetek, előre meggondoljátok mibe kezdetek! Ve. sate diu, quid valeant humeri!“ — Nem sokára aztán diadalmasan mondhatta Mihály: „No bezzeg összetörte Károly a nemes gróft, csak az a kár, hogy keztyüs kézzel.“ — „Annak örülök fiam! válaszolt az apa, felteszem a grófról, hogy nem csak a Károly csapásai fájnak neki, hanem azok talán még jobban, a melyeket ő mért Károlyra.“

¹⁾ Századok 1880. 310. 1.

A Kemény József gróffal folytatott vita következtében hivta fel reá Szalai László *Thierry Amadé*, a nagynevű francia történetíró figyelmét, ki két évvel előbb tette közé Attiláját a *Revue des deux Mondes*ban s művét tovább szándékozott folytatni. Felhatalmazta a fiatal magyar történetírót Attila és az Attilamondák lefordítására s egyszersmind levelezésbe bocsátkozott vele. Szabó Károlynak művére tett megjegyzéseit felhasználva adta ki aztán újlag *Attila történelmét*, megtoldván *Attila fiainak és utódainak történelmével*. A mű előszavában elismerését fejezi ki a hírneves történetíró több hazai tudós segédkezéséért, de különösen Szabó Károlynak mond köszönetet becses jegyzeteiért. Thierry érdemei iránt Szabó Károly is leróta a legméltóbban adóját, midőn szép magyar nyelvre fordította le az imént említett munkák mindenikét.

A hazai történetírás és az iránta való általánosabb érdeklődés fölkeltése tekintetében első rangú szolgálatot tett, midőn több fontos latin és görög nyelven írt történelmi forrásunkat magyar nyelvre fordította. A fordítás hűsége, szabatossága magától értetődött egy olyan szakértő részéről, de oly szép magyarsággal, mely egyúttal volt modern és a tisztos hajdankor lehet magán hordozó, csak ő tudta tolmácsolni régi krónikásainkat. El is kapkodta a közönség Anonymusnak 1859-ben megjelent fordítását, úgy hogy pár hónap múlva új kiadást kellett rendezni. Ezt gyorsan követték *Rogierius* Siralmas Éneke, *Tamás* spalatói esperes Tatarjárás története, *Kézai Simon* Krónikája, s *magyar szentek legendái*. Ő csatolt magyar fordítást a Toldytól 1867-ben díszesen kiadott *Márk Krónikájához*, 1875-ben pedig lefordította *Kritobulosz* II. Mehemet életét.

Az ötvenes és hatvanas évek forrástanulmányai, ezekre alapított értekezései *A magyar vezérek kora* című, Szabó Károlynak fő történelmi munkájában kristályodtak. A mű eszméje 1850-ben fogamzott meg lelkében s húsz évi munkásság eredménye. Érvényesült benne történetírói egyéniségének minden jó oldala: a lelkiismeretes és legapróbb részletekig kiterjedő forrástanulmány, világos okoskodás, higgadt ítélet, a tárgy iránti lelkesülés, egyszerű és nemes előadás, melyen meglátszik a classicus iskola s mégis mintaképe a magyar érzéssel való írásnak.

A székelyek eredetére, jogi intézményeire, történelmére vonatkozó és különböző időkből származó dolgozatai, oklevélgyűjteményei

hasonlóképpen a megírandó *Székelyek Történelme* előmunkálatai gyanánt szolgáltak. A kortársak egybehangzó ítélete szerint ő látszott a nehéz feladatra leghivatottabbnak. Mikó Imre gróf e czímen fejtett ki nagy buzgalmat, hogy őt Magyarországból Erdélybe telepítse át, s midőn a székely pályadíj-alap létrejött, ő kéretett fel a székelyek történetének megírására. Vállalkozott. Előbb az Oklevéltárt akarta kiadni s azután szokott lelkiismeretes munkával irni meg a történelmi részt. A kérlelhetetlen sors azonban bele szólott s az *Oklevéltárnak* kiadta ugyan 3 kötetét, a negyediket sajtó alá készítette, de a mű megírásához nem foghatott.

S most szólani kellene irodalmi munkásságának eddig még nem érintett, de azért nem kevésbé fontos ágáról. De ennek megvilágítása végezt szűkség lesz további életrajzi adataira, melyektől történetírásának általános ismertetése végezt a sziráki élettel váltunk meg.

Ez utóbbi kedves emlékü lett reá nézve az által, hogy ez alatt ismerkedett meg *Meskó Idával*, Meskó István nagybirtokos s sziráki kerületi ügyvéd és Nedeczky Anna leányával, kit 1855 telén mint nagy-kőrösi tanár nőül vett s ki egy boldog és virágzó családi élet legszébb örömeit szerzé meg neki.

Az ifjú tudós hira hamar bejárta az országot s még sziráki élete alatt három tanintézetbe, u. m. a hód-mező-vásárhelyi gymnásiumba, késmárki lyceumba és a nagy-kőrösi ref. főiskolába választott meg tanárrá. Ő a nagy-kőrösi görög nyelvi tanszéket foglalta el az 1855-ik év őszén s ezzel tagja lett annak a páratlan tanári karnak, melyhez hasonlót nem bir felmutatni gymnásiumaink története, mert amaz egyszerre látta kebelében Szabó Károlyon kívül Arany Jánost, Szilágyi Sándort, Salamon Ferenczet és Mentovich Ferenczet, nem sokkal előbb Szász Károlyt. Az annyi tehetséget és annyi hazafias lángot egyesítő collegiátus egyike volt ama szent tűzhelyeknek, melyek az elnyomatás szomorú korszakában fölkennt ápolói, föntartói valának a hazafias lángnak, nemzeti hitnek, bizalomnak. Mennyi lemondásba kellett kerülnie Arany Jánosnak az ő temperamentuma mellett, hogy fölcserélje szalontai kényelmét egy nagy-kőrösi rozoga ház kellemetlenségeivel, jóllétét mostoha anyagi viszonyokkal. De a nagy költő, kiben a nemzeti géniusz öltött alakot, mire nem lett volna kész, ha megsebzett nemzetéért kellett munkálnia? És a nemes törekvésekben versenyzett vele az egész testület, harcztot víva az

abszolút kormány zaklatásaival, melyeket a nemzeties szellemű tanintézetek ellen folytatott.

Szomorú kor! melynek mégis volt vonzó oldala! Midőn a nemzeti elem vissza lett szorítva a közélettől, a politikától: a társaságokba menekült. S mily őszintévé, mily emelkedetté teszi vala ezeket a politikában uralkodó nemes egyetértés! A mai boldogabb időkben méltán fájlalják letűntét azok, kik részesei voltak. A legtarkább társaság, ha már együtt volt, pár percz alatt egyetértett a legfájóbb érzésekben, hogy aztán hűnek maradva a jó magyar természethez, humoros ötletekkel derítsék fel egymást. Hátha még olyan szívek és olyan szellemek találkoztak össze, mint a nagy-kőrösi tanárokéi! Sirva vígad a magyar! Igaz volt ebben az illustis társaságban is. Fájt a haza sorsán való töprenkedés, de tetterre hevített, s már tetterejük érzetében bizalommal néztek a jövőbe, és fellendülő szellemük elmés ötletektől szikrázott. Élceikről, tréfáikról egész hagyomány kering az országban.

Szabó Károly tehetségeihez és hajlamaihoz képest különösen Szilágyi Sándorral és Arany Jánossal volt szorosabb viszonyban. Előbbivel történelmi kutatásokat tett. Együtt adták ki 1856-ban Balla Gergely *Nagy-Kőrösi Krónikáját*, jegyzetekkel ellátva. De azután is, hogy sorsuk elválasztotta őket egymástól, dolgoztak sokat együtt, egymásnak. Mint az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárnoka különösen készséges örömmel adta régi jó barátja rendelkezésére a Múzeumnak Erdély történelmére vonatkozó gazdag kútforrásait. Költői lelke viszont Aranyhoz vonzotta őt, s meg is szerzé számára a nagy költő baráti hajlamát. A görög költészet és a magyar népdalok szépségei voltak többnyire komoly társalgásaik tárgyai.

Szabó Károlyt az egyháztanács a collegium könyvtárnokává is megválasztotta s e minőségében buzgalommal és előszeretettel látott hozzá az akkoriban egy nagyobb adomány következtében tetemesen megszaporodott könyv- és kéziratárnak egészen új rendezéséhez. De tanári és könyvtárnoki teendői mellett is jutott ideje irodalmi munkásságra s folyóirataink, különféle lapjaink sűrűn hoztak tőle kisebb-nagyobb, de mindig becses dolgozatokat.

E nagy és érdemes munkásságot kívánta a tud. Akadémia jutalmazni, midőn 1858-ban, tíz évi szünet után tartott első nagy

gyűlésén levelező taggá választotta. E kitüntetést 1871-ben az akadémiai rendes tagság követte.

A székelyek történetére vonatkozó cikkei feléje irányítják Mikó Imre gróf figyelmét, ki benne látja már a székelyek történetének jövődjét s ez okból, mint az erdélyi ref. egyházkerület főgondnoka, 1858. szept. 10-én felajánlja neki a nagy-enyedi classica-philologiai tanszéket. A következő év februárjában meg is választatik, de a megválasztott nem merte családját útnak indítani az Erdélyből hallatszó nyugtalanító hírek miatt. A gróf méltányolá aggodalmait, egy évi helyettesítést ígért kieszközölni, de csakhamar egyéb terve lön vele. Ugyanis a gróf nagylelkű adománya, nemes buzgalma, valamint hazarészünk áldozatkészsége lehetővé tették, hogy 1859. nov. 25-én megtartassék az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító közgyűlése. Ez őt választotta meg az egylet könyvtárnokává.

Nemsokára Kolozsvárt volt „óhajtásainak, vágyainak leginkább megfelelő pályatérén,” mint mondá megválasztatására adott köszönő iratában. Hévvél fogott a rendezéshez s ebben, valamint a fejlesztésben, kezelésben mintaszerű munkásságot fejtett ki holta napjáig. De ő a könyvtárnak nemcsak hű őre és gondos kezelője volt, hanem egyszersmind tudós felhasználója, úgy hogy ezen az úton hazánk első könyvismerője, a magyar bibliographia megalapítója lett. Az 1878-ban nyolczadfélszáz lapon megjelent *Régi Magyar Könyvtárában* közrebocsátotta az 1711 előtti magyar nyomtatványok czimmásait. Hasonló munkák nem készülhetnek el egy pár év alatt. Ő mondhatni attól az időponttól kezdve gyűjtötte hozzá előbb ismereteit, majd az anyagot, hogy tudományos pályára lépett. „Toldy Ferencz hatása ébresztette s ápolta — mint maga írja — lelkében a nemzeti irodalom iránti lelkesedést és könyvbuvárlati szenvedélyt” s már akkor, midőn mesterénél a *Magyar Tudósok Táran* dolgozott, feladata megkívánta, hogy jegyezgesse a könyvek czímeit papirszeletekre, a melyeket tréfásan bankóknak nevezett. E foglalkozás már érdekeltséget keltett benne a régi magyar könyvészet iránt. Nagy bibliográfiájához pedig az alapeszme kőrösi tanársága alatt fogamzott meg benne. Midőn t. i. a Szilassy Ferencz volt koronaőr gazdag könyv- és kéziratára a nagy-kőrösi collegiumnak adományoztatván, neki az egész könyvtárt újonnan kellett rendeznie: e munkánál külön választotta az 1711 előtti nyomtatványokat. Ugyanezen eljárást követte az Er-

délyi Múzeum könyvtárában, hol maga készítvén el az ősnymotatványokról a czédula-katalógust, a XVI. és XVII. századi magyar irodalmi termékek nagyobb részének pontos jegyzékéhez jutott s ezzel létre jött egy nagy szabású könyvészeti mű tervezete, sőt alapmunkája. De a mű anyagából még sok hiányzott. Rendre felkereste tehát az erdélyi könyvtárakat, iskolákat, kolostorokat, mindig magával hordozva czédula-katalógusát, melyet hova-tovább a talált könyvek címének pontos másolatával mindinkább gyarapított. Mikor aztán készen volt az erdélyi könyvtárakkal, munkálatai eredményét részben közzétette az Erdélyi Múzeum Évkönyveinek V. és VI. kötetében.

De hátra voltak még a magyarországi könyvtárak. Megjárta ezeket is: egy részüket tisztán e czélből tett útazásai, más részüket a Magyar Történelmi Társulat kirándulásai alkalmával. E társulatnak elejétől kezdve buzgó tagja, kirándulásainak megszokott alakja volt. Az utóbbiak központjából kész örömmel ment minden mellék-kiszárlásra, hol könyvtárra számíthatott. Így aztán 20 évi útazgatás és munka eredményeként, miután befejezte hazánk három leggazdagabb könyvtárának: a magyar Nemzeti Muzeum, a magyar tudományos Akadémia és a budapesti m. k. egyetem könyvtárainak s ezenkívül még néhány száz hazai könyvtárnak átkutatását, és pedig úgy, hogy nem csak a czímtárakat, hanem magukat a könyveket is gondosan átforgatta: elkészült a Régi Magyar Könyvtár I. kötete, a magyar irodalom tudományos buvárlóinak, tanárainak, könyvtárak kezelőinek e kincs-bányája. E kötetből győződött meg először örömmel a nemzet, s meglepetéssel a külföld, hogy hazánk a XVI. és XVII. században olyan szellemi munkásságot fejtett ki, mely békés időben is becsületére vált volna, annál fogva pedig, hogy a német s török ellen vívott folytonos harcok között végezte, valósággal csodálatra méltót mivelte. A műben foglalt 1793 czímmást, valami 100 kivételével, mind az eredetiről másolta le, nagyobb részükhöz pedig kisebb-nagyobb könyvészeti tanulmányt csatolt, sokszor gazdag ismereteiből állapítva meg a névtelen, vagy álnév alatt irt szerzők valódi kilétét, a kelet-nélküli könyvek nyomtatási helyét, évét. És oly kimerítően készült a munka, hogy megjelenése után 14 év alatt csak 309-re megy azon címek száma, melyekkel részben Szabó, részben az ő buzdítása folytán mások járultak hozzá a Magyar Könyvszemle hasábjain.

De a magyar nyomtatványokhoz jól illett volna oda csatolni a

más nyelvűeket is. Az I. kötethez a másodikat is megírni. Barátai bízdtatták, de ő eleinte idegenkedett a nagy munkától, tudta mibe kerül s nem akarta, mint mondá, az országot ismét nyakába venni. Nem is vette, és a mű mégis elkészült. Mert az 1882-iki könyvkiállításra szépen az ország középpontjába vitték egyebek közt azon könyvek nagy részét is, a melyek a Régi Magyar Könyvtár II. kötetébe voltak fölveendőek. Természetesen ez nem volt minden, megint hiányzott még sok. De most már meg volt törve az út, az első kötettel megmutatta, mire van szüksége a bibliographusnak, megmutatta, hogy egy ily munka milyen hasznos és szükséges a magyar tudományosságra nézve s most már csak fel kellett hívnia az ország könyvtárnokait s ezek beszolgáltatták adataikat, beküldték magukat a könyveket, czímeik lemásolása végett. Mind ez nem mentette fel a mestert az útagatásoktól, de a munka mégis könnyebben haladt s 1885-ben már kiadhatta az Akadémia a II. kötetet, mely magában foglalja az 1711 előtt hazánkban megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványokat, 2452 czímmel. Tehát számba véve a későbbi adalékokat, közel 400-al megy többre az 1711. előtti idegen nyelvű nyomtatványok száma, mint a magyar nyelvűeké, de miként Szabó Károly megjegyzi, „a XVI. és XVII. század magyar irodalma az egyes munkák terjedelmét, fontosságát, értékét és a korra gyakorolt hatását tekintve, hasonlíthatatlanul magasabban áll a hazai nem magyar nyelvű irodalomnál.“

S alig volt készen a nagyszabású mű, az Akademia irodalomtörténeti bizottsága megbizta, hogy egy III. kötetben állítsa össze a magyarországi írók külföldön megjelent munkáinak czimmásait. Az eddigi sikerek kedvet keltettek benne erre a munkára is, hozzá látott s egybe is gyűjtötte az anyag nagy részét, de a munka befejezését nem érhetette meg.

Mint múzeumi könyvtárnok sem hagyott fel a tanársággal. A kolozsvári ref. collegium felső osztályaiban a görög nyelvet tanította a tudomány-egyetem fölállításáig. Midőn pedig ez bekövetkezett, másra gondolni sem lehetett a magyar történelmi tanszék betöltésénél. Ő neveztetett ki tehát reá. Ezóta egyetemünk egyik büszkesége volt 1890. aug. 31-kén bekövetkezett haláláig. Karának első prodekánja, majd dekánja, az egyetemnek pedig az 188²/₃-ik tanévben rectora volt.

Az egyetemen új tér nyílt meg előtte nagy tudománya terjesztésére. Munkaszeretétét, köteleességtudását magával hozta ide is. Minden egyes előadása lelkiismeretes munka eredménye volt, pontos kidolgozása a tárgynak. Előadásaiban nem annyira a történetírás bevégezett eredményeit ismertette, hanem hallgatói előtt mintegy újra szerkesztette a történelmet, felhordván az adatokat, bírálván és összehasonlítván a forrásokat s végül levonván ezekből a következtetéseket. Lélekkel és elevenességgel beszélt, mint ez természetének megfelelt.

Tanítványai szeretettel csüngtek rajta. De hát lehetett-e őt nem szeretnie annak, ki csak ismerte? Már egyedül munkái után is felismerték benne országszerte a szív emberét. Midőn a mintegy 30 éves férfit több tanintézet egymással vetélkedve igyekszik meghódítani magának, a megválasztását tudató iratok lerázzák magukról a hivatalos nyelv rideg formáit és lendületes, hozzá illő meleg szavakkal igyekeznek őt lekötelezni. Ő maga mondhatni gyermeketeg bizalommal volt az emberek, szíves elismeréssel érdemeik iránt. Őszinte és közlékeny. Érdekes és szeretetreméltó vegyülete a szelid természetnek és lobbanékony szenvedélyességnek. Egy röpke vélemény, mely nem talált be észjárásába, elegendő volt érzékeny és fogékony lelkét fölháborítani s ilyenkor mint a tiszta égbolthba előtörő vihar, úgy változott át hirtelen szelid tekintete s szórták a villámokat előbb nyugodt kék szemei. S ismét egy röpke gondolat, melyet ő talált — s megtalálta mindannyiszor — kéznél volt, hogy arany hídul szolgáljon a békekötésre, melyhez az átmenet egy jó ízű nevetés vala részéről, kísérve aztán igazolással, magyarázatokkal. — Ilyen emberre neheztelni senki sem tudott. Szakmájának irodalmi művelése gyakran erős vitába sodorta őt, de irodalmi téren mindig nyugodt, kiméletes maradt, méltatlanul sohasem sértő. Nem volt irodalmi ellenfelei közt egy is, ki tisztelettel ne adózott volna neki.

A társaságban örökös jókedv sугárgzott belőle, készen állva mindig jóízű eredetiséggel előadott megjegyzésekre. Életszükséglete vala naponként megjelenni a szellemes és jókedvű társaságokban. S ki vette volna rossz neven a munka e példányszerű férfiától? Mert bizony sokat dolgozott s gyakorta lélekölő munkából hozta ki a szellemet.

Az elért nagy eredményeket kétségkívül első sorban tehetségeinek köszönhető, de nagy munkássága csak úgy volt véghez viheto,

hogy *lélekkel* dolgozott. Az ifjuság, melynek élete nagyobb részében oktatója volt, sokat tanulhat holta után is: nemcsak maradandó becsű szellemi hagyatékából, hanem élettörténetéből is. Megtanulhatja mindenek előtt a munka becsülését és szeretetét; megtanulhatja, hogy bár erős akarat mellett ugyanazon tehetségnek különböző életpályákon is lehet sikert aratni, de tehetség és hajlam nem járnak mindig karöltve s szerencsés az, ki ha felismerte tévedését a pályaválasztásban, elég határozottsággal bír még ifjúi erejének birtokában térni új útra, olyanra, melyen kedvvel fáradhat, melyen a munka, a mindennapos siker ragadja magával. — De bármely pályán sem mutathatni fel nagyot, maradandót őszi törekvés, fenkölt vezéreszmék nélkül. S Szabó Károly már az első lépésnél tisztában volt, hogy mint a szellemi művelődés harczosa fogja hazáját szolgálni. Célját kora általános divata és felfogása szerint a jogi, az ügyvédi pálya révén vélte leginkább megvalósíthatni. De ugyanezen az úton kellett életét is fentartania s csakhamar meg kellett győződnie, hogy az ügyvédi pálya, mint kenyérkereset, nem egyezik hajlamaival. Szakított hát vele s rajongva ment a tengerre. Ki csak mint ősz tudóst ismerte őt, vagy ki előtt a szülőföldjét imádó ifjú képe lebeg, e lépést tőle könnyen meglepőnek, csaknem érthetetlennek hihetné. Pedig a dolog egyszerű. Hazánk akkori elmaradottsága, ezerféle baja oly fájón emésztette a hazafiak szívét, és a kibontakozás csak a messze jövőben s talán itt is csak csodás erők közbejöttével ígérkezett s im elhangzott a jövő férfának kiáltó szava: *Tengerhez magyar!* — ígérvé a messze tengerek hatalmától a honnak megifjító erőt! ... Oh! hogyan maradt volna érzéketlen a 22 éves ifjú, kinek hazáért vert szive, kinek költői lelke őszekötötte a multat és jövőndöt, kinek képzelete a tenger végtelenségéből hitte megszerezhetőnek a modern Magyarország dicsőségét! ... Az ábrándok szétfoszoltak ... A szép álomra rideg való! ... Ha az ügyvédi pályánál a hajlam, itt meg a tehetség hiányzott. Nem a szellemi, mert egy rövid cursus alatt is küzdve sok nehézséggel, a tengerész iskola büszkesége lett, de gyöngéd testalkata tiltakozott a nehéz pálya ellen. Még kecsegtették újabb kísérlet lehetőségével, de ő félig tenni mit sem akart. Az evező helyett tollat vett hát kezébe, hogy ezzel rójja le kötelességét a haza iránt. Mint nyelvész és irodalmár kezdi az új pályát. Elmélyed a classicusok szépségeibe, de szenvedélyes természetét különösen Euri-

pides vonja, az emberies érzelmek, szenvedélyek e nagy interpretatora. Nyelvismeretei csakhamar alkalmat adnak történelmi kutatásokra s ezzel reá lépett arra a térre, mely kiforrott tehetségeinek leginkább megfelelt s melyen a legnagyobb sikereit aratta.

Hogy e sikerek mélyre hatottak, hogy mindaz, mit Szabó Károly irt, a tanteremben, a társaságban, a közéletben beszélt azon egyszerű modor mellett is, melyben előadta, mély nyomokat hagyta maguk után: abban leli nyitját, hogy az ő egyénisége eszmét képviselt. Ez eszme: *a magyar hazafiság*. Mintha csak azért született volna, hogy ez benne testet öltjön. Mind az, mit cselekedett és mondott, ennek bélyegét hordta magán; életének, hatásának ez gloriája!

Ha visszatekintett változatos életére, sok édes emléken, sok fárasztó munka szép jutalmán merenghetett, de életének egyetlen szakát sem becsülte oly nagyra, mint azt, melyben hazáját fegyverrel szolgálhatta. Szívesen beszélt a dicső napokról s ilyenkor szemei szokatlan fényben ragyogtak; — övéinek pedig meghagyá, hogy féltett ereklyeként őrzött honvéd köpenyét vele együtt adják a haza földének át! Úgy leve.

De mily kegyetlen volt a sors, hogy neki elébb kellett mennie, mintsem megülhette volna honfitársaival együtt a magyarság ezredéves ünnepét. Huszonhat éve múlt, hogy hazafias cikket irván az ifjúsághoz, fájó s im igaz sejtelemmel sorozta magát azok közé, kiktől e boldogság meg lesz tagadva... S mégis csalódott! Hisz benne a magyar hazafiság öltött testet, ő ennek az eszmének élt, ezzel forrt egygyé, ez pedig örökkön élni fog! Szemem előtt megnyílik a jövő s látom, hogy a késő unokák, ez egyetem lelkes ifjúsága szent áhítattal zárandokolnak sírodoz, hogy hazafiságukat — nem mondom tanulják, mert a hazaszeretet nemünknek vele született égi adománya, de hogy megszenteljék sírodon!... s te boldogan pihensz, mert a régi dicsőség ereklyéje nyugpárnád s szived felett az örök-ifjú Magyarország képe ragyog!

SCHILLING LAJOS.

Szerelmi- és bor-dalok

Christopulosról.)*

Mielőtt Christopulosnak, az újjörög költészet egyik koryphaeusának néhány szerelmi- és bor-dalát fordításban bemutatom, úgy hiszem, nem végezek fölösleges munkát, ha bevezetésképen a nem igen ismert újjörög irodalom ezen kiváló jelesének életét és működését pár szóval ismertetem.¹⁾

Athanasios Christopulos 1772. május havában Makedoniának Kastoria nevű városában született szegény, de a konstantinápolyi phanarióták előkelő osztályából való szülőktől. Atyja Joannes, pap volt, ki a törökök erőszakoskodásai elől a görög származásu fejedelmektől kormányzott Oláhországba menekülvén, magával vitte két fiát, Athanasioszt és Kyriakost. Az idősebbik, Athanasios, éles ésszel és ritka szellemmel volt megáldva. Erős tanulási vágytól ösztönözve

*) Fölvastatott a M. Tud. Akadémiában 1892. febr. 1.

¹⁾ A Christopulosra vonatkozó magyar munkákat felsorolja Ponori Thewrewk Emil Anakreon-jának 95-ik lapján. Bennünket, magyarokat, Télyf Iván tett figyelmesekké Christopulosra „A jelenkori görög irodalom“ (Pest, 1858.) című értekezésével. Erődi Béla 1871-ben a Szana Tamás-féle Figyelő I. évf. 147—150. lapjain „Az új görög Anakreon“ cím alatt ismertetést közölt Christopulos életéről és költészetéről, mely alkalommal lelkes szavakkal vitatja az ó- és újjörög tanulmányok kapcsolatosságának és a mai, élő kiejtés elfogadásának szükségességét. Ugyanott közli mutatványul a következő költeményeket magyar fordításban: Forró láz ellen (Αντιφλογιστικό), Vágy (Πέθος), Az úszó (Κολυμπηστής), A verseny (Άμιλλα), A grátiák (Χάρες), A tanulás (Σπουδή), Átok (Κατάρα); továbbá az Egy. Phil. Közl. VI. (1882-iki) évf. 441. lapján az Elhatározás (Απόφαση) címűt. Magam az itt közlött öt költeményen kívül még a következő hármat fordítottam a Hunfalvy-Albumban (1891, 246—248. ll.): Boldogság (Μακαριότητα), Vágy (Πέθος), Kibékülés (Συμβρασμός). Tehát a Vágy és Átok címűek Erőditől és tőlem is le vannak fordítva.

már nyolc éves korában nagy előszeretettel foglalkodott a hellén nyelvvel, melyben Neophytos Kausokalybites, a bukaresti jeles tanár, volt mestere. Miután az ógörög nyelvben és irodalomban nagy jártasságra tett szert, és egy kevés pénzt is megtakarított, hazánkba jött az akkor még Budán levő egyetemre tanulmányainak folytatására. Itt megtanulta a latin nyelvet, hallgatta egyéb tudományokon kívül különösen a philosophiai, orvosi és jogi előadásokat, és nagy szorgalommal látogatta az egyetemi könyvtárt, melynek igazgatója később is a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a hellen ifjú rendkívüli szorgalmáról és olvasottságáról. Budáról ismereteinek további tökéletesítése céljából a paduai egyetemre ment.

Tanulmányainak befejezése után visszatérvén Bukarestbe, megismerkedett Lampros Photiadessel, az akkoriban hírneves tanárral, ki annyira méltányolta nyelvismeretét és sokoldalú tudását, hogy Alexandros Muruzes fejedelem gyermekeihez nevelőnek ajánlotta. Mint nevelő csakhamar a fejedelem benső barátjává és tanácsadójává lett. A fejedelem sokoldalú kiválóságát — mert nagy ismeretein kívül vidám kedélyvel és szellemes megjegyzésekkel fűszerezett kedves társalgási modorral volt megáldva — azzal jutalmazta, hogy egy elsőrangú törvényszékhez bírónak nevezte ki Jassyba. Ugyanezen múzsa-kedvelő fejedelem sokszoros buzdítására írta meg Jassyban az ugyanott előadott és nagy tetszésben részesített Achilleus¹⁾ című drámáját.

Muruzes fejedelemnek a trónról való lemondása után Christophulos vele együtt Konstantinápolyba ment, hol megszabadúlva sokféle teendőinek terhétől, egészen a költészetnek szentelte életét. Ebből az időből származnak a phanarióták nyelvén és Anakreon szellemében írt örökbecsű lyrai költeményei²⁾, nevezetesen szerelmi- és bor-dalai, melyek méltán keltettek nagy feltűnést a külföldön is, és vívták ki a költő számára az új Anakreon s a görög Mirza Schaffy elnevezéseket. Jóllehet tárgyaik néha darabosak s a rajtuk végig vonuló erélyes hang talán nagyon is bacchikus, mindamellett szelle-

¹⁾ Ἀχιλλεύς, δράμα ἡρωικὸν εἰς τὴν αἰολοδορικὴν διάλεκτον (grammatikájával együtt adatott ki.)

²⁾ Λυρικά, ἐρωτικά καὶ βακχικά. Kiadatott Bécsben, 1811, 1818, 1821-ben; Párisban többször, nevezetesen 1833. (szöveg és francia fordítás) 1841, 1864-ben; és Athenben 1856-ban.

mességéről és finom ízlésről tanuskodnak, és az újgörög nyelv szépségének, költői formákban és kifejezésekben való gazdagságának, rhythmusban és rimekben való változatosságának és széphangzatának fényes bizonyítékai. Ezekhez járul a tárgy sokfélesége és a beható részletezés természetesen egyszerűsége, az előadás könnyűsége és kellemessége, a stílus ügyessége és üdesége: mind meg annyi előnyök, melyek csakhamar az előkelő phanarióta negyeden túl általános elterjedést és elismerést biztosítottak Christopulos manap már a görög nemzet ajkán élő dalainak.

Muruzes udvarában írta az ókori görögök költészetéről szóló, jelenleg elveszett munkáját ¹⁾ és újgörög verstanát ²⁾, mely utóbbiból csak egy Stephanos Kanelos által megmentett s a lyrai költemények első, 1811-iki bécsi és 1833-iki párisi kiadásában közölt kivonatot ismerünk. Stephanos Dunkas bukaresti barátjával, ki a physika tanára volt, a régi görögöknek a tér ürességére vonatkozó nézeteiről és atomistikus teoriájukról vitatkozván, Muruzes fejedelem sarkallására értekezést írt, melyben kimutatta, hogy már Demokritos a tér ürességét tanította. ³⁾ Ugyanerről a tárgyról szól, inkább tréfásan mint komolyan, egy Dunkashoz intézett szép kis költeménye, melynek kezdete: Φίλε Στέφανε, νὰ ζήσης.

Lelkes híve lévén a mai görögök népies nyelvének, nagy buzgalommal törekedett annak tökéletesítésére. Aeol-dór nyelvtanában, ⁴⁾ melynek elvei alapján Achilleus című drámáját írta, azt igyekezett bebizonyítani, hogy a mai görög népnyelv a régi aeol és dór dialectusok származéka, és arra akarta rábírní nemzetének tudósait, hogy a Korais-féle irodalmi nyelv helyett a nép nyelvét fogadván el, azt nemesítsék és fejlesszék. Ámde Christopulosnak nemcsak aeol-dór teoriája téves, hanem indokolatlanok voltak a népnyelv különösebb felkarolására irányuló törekvései is, mert a manap már általánosan elterjedt irodalmi nyelv is — melyet Korais épen úgy alkotott meg

¹⁾ Περί ποιητικῆς

²⁾ Στιχορρικὴ τῆς ὀμιλουμένης. Α Δυρικὰ 1811-iki bécsi kiadásának és David Παρραλληλισμὸς τῆς ἐλληνικῆς καὶ γραικικῆς γλώσσης (Páris, 1820) című könyvének függelékében.

³⁾ Διατριβὴ περὶ κενοῦ

⁴⁾ Γραμματικὴ τῆς Αἰολοδωρικῆς ἤτοι τῆς ὀμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης. Ἐν Βιέννῃ, 1805.

korának egyházi nyelve alapján, mint Luther a német irodalmi nyelvet a korabeli hivatalos és egyházi nyelvből — a népnyelv alapján áll, és abban meg a régi nyelvben bírja egyaránt további tökéletesedésének forrásait. Christopulosnak aeol-dór theoriája iránt honfitársainál is mulékony volt az érdeklődés, és csak Daniel Philippi-desben talált föltétlen támogatóra, ki Pompeius Trogust a Christopulos-féle aeol-dór nyelvre lefordította (megjelent 1817-ben Lipcsében.) Hozzáfogott, Henricus Stephanus módszerét követve, a népnyelv szótárának ¹⁾ összeállításához is, de ebbeli munkássága az η betűnél megszakadt. Majd az ó-görög nyelv kiejtéséről értekezvén, cáfolja Erasmust, és a régi és mai kiejtés azonosságát bizonyítja. ²⁾ Később egészen átdolgozza aeol-dór nyelvтанát, törekedvén azt tudományosabbá tenni és javítani számos hiányain. Tárgyalja a hellén nemzet ó-korát, különösen annak nyelvét, irodalmát és vallását. ²⁾ Már fiatal korában foglalkodott azzal a gondolattal, hogy lefordítja Homeroszt rímes versekben a nép nyelvére, de úgy látván, hogy a rím lényegesebben megváltoztatja a költemény szellemét, tervével felhagyott, és csak sokkal később határozta el magát a tizenöt szótagos rím nélküli versekben való fordításra. Így jelent meg — nem mint kész munka, hanem csak inkább mint kísérlet és útmutató a későbbi nemzedék számára — az Ilias első énekének fordítása. Azonkívül lefordította Sappho ódáit, ismertette Herodotos munkáját és a skeptikusok philosophiáját, ²⁾ értekezést írt Hippokrates valódi és hamisított iratairól, ³⁾ és költött epigrammákat. ⁴⁾ Mint zeneéértő sok egyházi éneket szerzett, és több költeményéhez maga csinálta a dallamot.

1812-ben Karatsas fejedelem meghívására, — jóllehet nehezen vált el Muruzes családjától, melyhez a barátság és a hálaérzet erős kö-

¹⁾ Λεξικόν ἀπλοελληνικόν.

²⁾ Ἑλληνική ἀρχαιολογία τοῦ ἀρχοντος μεγάλου λογοθέτου Κυρίου Ἰωάννου Χριστοπούλου, δαπάνη τοῦ φιλοκάλου καὶ φιλομούσου κυρίου Τριανταφύλλου Μπάρτα. Ἐν Ἀθῆναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐφημερίδος τοῦ Λαοῦ, 1853. (Ἑλληνικά ἀρχαιολογίματα. Γράμματα Ἑλλήνων. Γλῶσσα Ἑλλήνων. Θρησκεία καὶ μυστήρια τῶν Ἑλλήνων [befejezetlen.] Μετάφρασις τοῦ Α. τῆς Ἰλιάδος. Μετάφρασις ᾠδῶν τῆς Σαπφούς. Ἡροδότου ἀποσπάσματα. Στοιχείωσις τῆς σκεπτικῆς φιλοσοφίας).

³⁾ Περί γνησίων καὶ νόθων συγγραμμάτων Ἱπποκράτους.

⁴⁾ Ἐπιγράμματα.

telékei fűzték — visszatért Oláhországba, hol nemsokára bíróvá nevezetett ki. Egy év lefolyása után Karatsas fejedelem az európai hatalmak oláhországi consulátusainak sürgetésére az idegen hatalmak alattvalói és az oláh alattvalók között felmerülő peres ügyek elintézése céljából törvényszéket szervezett, melytől csak a fejedelemhez föllebbezhettek, s a melynek elnökévé az idegen hatalmak consuljainak kivánsága szerint Christopulost nevezte ki. Ebből az időből való két politikai tartalmu irata,¹⁾ és az ő buzdítására adattak ki Karatsas fejedelemsége alatt a moldvai törvények.

1836-ban Görögországba ment felszabadult hazájának látogatására. Athenaeben kívánt letelepedni és meghalni, de a nagy hőség, mely a fáktól teljesen megfosztott városban uralkodott, a gyakori és heves fejfájásban szenvedő költőt csakhamar távozásra kényszerítette. Visszatért Oláhországba, s ott halt meg 1847-ben januarius 29-ikén.

Költeményei közül álljanak itt mutatványul a következők.

I.

Látomány.

(Φάντασμα.)

Dús-zöld borostyán ágyon,
Illatozó virányon
Nyugodtam elterülve,
S mély álomba merülve.

De ekkoron egy zajra,
Midőn tart álom karja,
Zavartan ébredék föl,
Reszketve csoda kéjtől.

S megpillantok előttem
Térdeimnél fölöttem
Egy csecsemő fiúcskát,
Piczinyke szépet, furesát.

Tekintete csillámlott,
Ide s tova villámlott,
S miként a szikra fénye
Heves erővel fényle.

És kis piczinyke szája
Lángolva rásugárza
Villámként fekhelyemre,
Nevetve egyre egyre.

Fülemile dalával
S édes, csengő szavával
A mint a hangja lebben,
Visszhangra kelti keblem'.

És oldalán a jobbján,
És oldalán a balján
Nyitott szárnynyal ellátva
Ékeskedett a válla.

Lándzsát tartott kezében
S nyilat a harcra készen
S ijat, s a válla táján
A puzdra volt a hátán.

¹⁾ Πολιτικά σοφίσματα. Πολιτικά Παράλληλα. Ἐν Παρισίοις, 1833.

Fegyverzetét egészen
Ijesztő csodaképen,
Mint mindmegannyi átkok,
Veszik körül a lángok.

Kik fejtnek álom-képet,
Mondják meg, mi e képzet!
Mi volt az, és miképen
Lehet javamra nékem?

II.

Nyilazás.

(Σαῖτέματα.)

Hagyj fel, óh Eros, hogy ha szeretsz,
Második ízben meg ne sebezz!
Meg ne kinozzál, balga ne légy,
Ah, könyörülj hát, légyen elég!

Hagyd nyiladat már, légy eszesebb,
Megvisel engem már is e seb!
Óh, te csalárd! elméd mit eszel?
Hisz' kebel az, mit célba veszel!

Harmadik ízben meg ne sebezz!
Újra lövelsz! Halál sebe ez!
S újra találsz! Ah, hol az eszem!
Végem! Aléltan földre esem!

III.

Hordóthéka.

(Βαρραλοθήκη.)

Pusztuljon a könyv-lom innen,
Tűzbe véle, haszna nincsen!
Az tanuljon, a ki kába,
Minek a tudás hiába?

A venyige hadd zöldüljön,
S hegydülő terméstől düljön,
Hogy szőlő nedv édes íze
Fanyar ajkam édesítse!

Dobjad oda Apollónak,
S a Múzsákat hagyd a lónak,
A fanyar borostyánt vedd meg,
Fáradozásod szüntesd meg!

Nem, nem, nem az író szerek,
Csak a kancsó, öblös, kerek,
Nem a toll, csak a nagy hordó,
Csak a pohár, csak a korsó!

Ide Bacchos s a Menádok,
És hordókból myriádok,
Hogy legyen egy hordóthéka
A drága bibliothéka!

Folyton így hadd üldögéljek,
Hadd örvendve kedvvel éljek
Együtt Bacchos barátommal
Hordó mellett nyugalommal!

IV.

Á t o k.

(Κατάρα.)

Csak egy percet se is éljek,
Ha egy nap nem leszek részeg,
S úgy haljak meg elpusztulva:
Pohár mellett borba fulva!

Legyen éltem józan része
Ellenségim osztályrésze,
Nekik teljes életükben
Bor ne folyjon ereikben!

A hol Bacchos föl nem pezsdül,
És a pohár meg nem csendül,
Ott az élet valójában
Sínylik örökös igában!

V.

Részegség.

(Μεθύσι.)

Részegedjem, részegedjem!
Szívemet itallal edzzem,
S lelkemet bódulttá tegyem,
A bajokat elfeledjem!

Részegedjem, részegedjem!
A gondokat eltemessem,
A reményeket megvessem,
S nyugton élve eleresszem!

Részegedjem, részegedjem!
Dalaimat énekeljem,
Vígán táncra kerekedjem,
Tréfáimat elfecsegjem!

Részegedjem, részegedjem!
A szépeket kiszemeljem,
Csókjaikra vetemedjem,
S náluk éltem' kileheljem!

PECZ VILMOS.

A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században.

Az 1515-iki bécsi congressus korszakot alkotó a Habsburg-ház történetében. Itt alkotják meg azt a családi szerződést, mely egyrészt örökösödési igényt nyújtott az osztrák-háznak Magyarország trónjára, másrészt a Lengyelországgal ápolt régi viszonyoknak is új alapot teremtett.¹⁾ A családi szerződés első sorban Miksa császárt s Ulászlót, a magyar és cseh királyt, illette. Ulászló fia, Lajos számára ugyanis eljegyzik abban Mária főhercegnőt (a császár unokáját), Ulászló leánya, Anna hercegnő kezét pedig lekötik Miksa egyik unokája: Ferdinánd vagy Károly számára, s arra az esetre, ha egyik sem venné el, magát kötelezi az agg császár, hogy ő fogja nőül venni a magyar királyleányt, a Jagello-sarjat. Kimondják egyszersmind egymás országainak kölcsönös öröklését, ha egyik vagy másik családnak magva szakadna.

Jelen volt e congressuson I. Zsigmond lengyel király is, Ulászló testvére, mint szintén érdekelt fél.

A tervezett kettős házasság megvalósul; Mária főhercegnő II. Lajos király nejevé lesz, Annát Ferdinánd veszi nőül. Ezen családi összeköttetés alapján jut Ferdinánd, a magyar rendek egy részének választása következtében, a magyar trónra; erre támaszkodnak egy félszázad mulva utódai, midőn három egymásután következett királyválasztásnál a lengyel trón elnyerésére törekednek. A legfőbb s a lengyelek előtt is legjobban hangzó érv az, midőn a királyjelölt osztrák főhercegek női ágon Jagello-ivadéknak, Ulászló unokáinak mondogatják magokat.

¹⁾ Az 1515. bécsi congressusról ezen szempontból *Szujski*-nak van egy jeles értekezése, s mely a *Sybel*-féle *Hist. Zeitschrift*-ben jelent meg.

Jagello Annának és Ferdinándnak három fia és tizenkét leánya volt. A leányok férjhezadásánál kedvező alkalmak nyíltak újra előtérbe lépni az osztrák-ház híressé vált házassági politikájának. A házasság által szerzett nyugot és kelet európai birtokok (Spanyolország, Burgundia, Németalföld, Magyarország) után, házasság által egyengették az utat Lengyelország megszerzéséhez is.

Az utolsó Jagellonak, Zsigmond Ágostnak, két neje volt egymásután az osztrák főhercegnők közül. Első nejének halála után, ennek nővérét Katalint, Ferencz mantuai herceg özvegyét vette nőül, de őt, boldogtalanul és trónörökös reménye nélkül élve vele, két évvel halála előtt haza küldötte.¹⁾

Az utolsó Jagello (Zsigmond Ágost) 1572 július 7-én utód nélkül múlt ki. Három nővére közül Anna sokáig hajadon volt (míg nem Báthory István király neje lón 1576-ban), Katalin III. János svéd királynak, Hedwig²⁾ a brandenburgi választó-fejedelemnek neje volt.

A Jagello-ház kihalása korszakot alkotó Lengyelország történetében. Egészen új aera kezdődött el azzal: a választó királyság korszaka, melyet szerencsésnek, áldásthozónak legkevésbé sem mondhat a lengyel história.³⁾ A két évszázad múlva bekövetkezett nemzeti szerencsétlenségnek és katastrofának csiréit valójában már itt, a XVI. sz. végén bekövetkezett királyválasztási zavarokban, kell keresnünk.

Közel egymásután, rövid tizenöt év alatt, három királyválasztás zajlott le az országban, melyet a pártszenvédelem féktelen tombolása s az ezzel karöltve járt anarchia megmérhetlen zavarokba bonyolított.

1) *Heidenstein Reinhold*: „*Libri Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti*“ I. könyv, 3. l. „*Maximilianus imperator repudio sororis Catharinae, quae post mortem Mantuae ducis, cui nupta fuerat, infelicibus auspiciis, Augusto sororis suae mortuae marito elocata, biennio fere ante mortem ejus, missa ad fratrem ab illo fuerat, offensus: in ea tamen et aetate, et valetudine, et orbitate Augusti, suaapte etiam ingenio magis spei suae, domusque suae, quam injuriis dolorive obsequi videbatur.*“

2) Ennek a leánya 1564-ben Rosenberg Vilmos gazdag cseh főnemes neje lett, a kit ezen rokonságnál fogva később szintén emlegetnek a királyjelöltek között.

3) Az 1573 királyválasztás és interregnumról egy jeles munka jelent meg a *Sybel*-féle „*Hist. Zeitschrift*“ 1864. évf. II. k. *Reimann Eduardtól*: „*Die polnische Königswahl von 1573.*“

I.

II. Miksa császár és magyar király éber figyelemmel kísérte a lengyel viszonyok alakulását, s midőn Zsigmond Ágost szeme örökre lezárult, nem késett a lengyel trón megszerzéseért sorompóba lépni. Fiát, Erneszt főherceget akarta királylyá választatni,¹⁾ s Lengyelországba küldött követei, két cseh főúr által csakhamar megkezdette az út egyengetését. A követeket nagyon jól választotta meg: az egyik volt Rosenberg Vilmos, a kinek neje az utolsó Jagello unokahúga (Zsigmond Ágost nővérének, Hedwignek a leánya), a másik a cseh kancellár, Pernstein Wratislaw.

A pápai követ Commendone bíbornok eleinte szintén az osztrák-ház mellett buzgólkodott, hasonlókép a lengyel főpapság nevezetes része, úgy a litván főnemesek is, Radzivillel élükön,²⁾ nemkülönben a porosz tartomány rendei. A svéd király, a moszkoviták cázárja s a most még alig emlegetett Báthory István nem voltak félelmes vetélytársak.

De a kedvező előjelek hamar megváltoztak, a mint a francia udvar is sorompóba lépett a király öcsese, a fiatal Valois Henrik felléptetésével. A dissidenseket gondolkozóba ejtette ugyan a nemrég lezajlott párisi vérnász emléke, s ők inkább hajlottak a hitrokon III. János svéd király felé; de annál inkább hódított a francia párt Nagy-Lengyelország katolikusai között.

A francia királyfinak egyik fő-fő zászlóvivője volt a hatalmas Zborowski-család, a melynek tagjai országos főméltóságokat viseltek és nagy gazdagsággal és hatalommal rendelkeztek.

Még a pápai nuntius is visszahúzódott a hugenotta-irtó Valois-ház előtt, mert a pápa semmiként sem akarta a francia udvar jó barátságát az osztrák-ház pártolása által megingatni.

Henrik 1573 május havában, az osztrák jelöltséggel szemben, csakugyan Lengyelország királyává választatott.

¹⁾ A mint *Zakrzewski* Vince „Po uciezce Henryka“ (Henrik futása után) művében mondja: kinyújtotta kezét Lengyelországban is a Jagello-örökség után, melyet atyja Magyar- és Csehországban a Habsburg-ház számára már elfoglalt. (91. l.)

²⁾ *Zakrzewski* szerint már Zsigm. Ágost halála előtt tárgyalásban állott a császár a litvánokkal, hogy fiát, Ernesztet válasszák. (97. l.)

Henrik uralkodása azonban rövid „pütkösi királyság“ volt. A mint bátyjának, IX. Károlynak 1574 máj. 30-án bekövetkezett halálával a francia trón megüresedését hírül vette: búcsúvéttlenül, éjjel, szökve hagyta oda Lengyelországot (1574 jun. 18.)¹⁾

A lengyel trón tehát (miután Henrik szept. 1-én Franciaország trónját csakugyan elfoglalta) újra betöltendő volt, s novembe-re új királyválasztó országgyűlést hirdettek.

Az osztrák-ház most még vérmesebb reménynyel lépett fel, pártja is tetemesen felszaporodott.²⁾ Reményét az is táplálta, hogy az osztrák-ellenes párt eleinte igen sokfelé oszlott meg. Jelöltül lépett ugyanis fel a muszka czár, a svéd király, Alfonz ferrarai herczeg; emlegették Rosenberg Vilmos cseh főúr jelöltségét is; legkevesebb nyomatékkal bírt eleinte a porta által ajánlott Báthory István erdélyi fejedelem jelöltsége. Igaz, hogy az osztrák-párt is háromfelé szakadt s Miksa császár, testvére, a tiroli Ferdinánd és fia Erneszt főherczeg között oszlott meg.

A látszólagos szétdaraboltság mellett azonban volt egy határozott jellege a pártok állásának, t. i. volt egy erős *osztrák-párt* s egy még erősebb *osztrákellenes-párt*, mely utóbbi bárkit inkább, csak Habsburgit nem akart a trónon látni s jelszava az volt, hogy „nem kell a német“. Előre látható volt, hogy e két ellentétes párt egyike fog győzni s nem egy ezek iránt talán közönyös harmadik párt.

Az osztrák követeknek, a magas ígéretek mellett, fő érvük az volt, hogy jelöltjük, Erneszt főherczeg ereiben Jagello-vér folyik s hogy az ország nyelvvel oly közel rokon cseh nyelvet jól beszél: ³⁾

¹⁾ *Sulikowski Demeter* (lembergi püspök munkája): *Commentarius brevis rerum Pol. a morte Sigismundi Augusti (1647) 31. l. . . . „extinctis luminibus per posteriorem arcis januam ad stabulum pervenit (t. i. Henrik), ubi equo parato consenso cum octo comitibus tota nocte effuso equi cursu, Oswiecimo prima luce transito, ad Pozynam oppidium Silesiae pervenit“ . . .*

²⁾ *L. Zakrzewski Vince* jeles munkáját *Po ucieczce Henryka*, dzieje bezkrólewja 1574—75 („Henrik futása után, az 1574—75. interregnum története“) (Krakó 1878). Nevezetes, hogy Henrik futását maga a császár érdekeinek buzgó képviselője, Dudics püspök segítette elő, útlevelet is szerevén a császártól számára. Általánosan beszélték, hogy a császár Henrikkel effelől megegyezett. 119—120. l.

³⁾ *Heidenstein* id. m. 74. l. Ernestum „lingvarum complurium notiam habere, inter eas Boemicae, pro cujus cum Polonica cognatione, Polonicam etiam non male jam intelligere, spes, ut sit brevi non incommode eam intellecturum“ . . .

utaltak arra is, hogy mennyire fogja emelni az ország hatalmát, ha ugyanazon családból lesz királya, melynél a szomszéd Magyar- és Csehország jogara is van. De az osztrákellenes-párt épen ez utóbbit fordította ellenük legfőbb érvül. Lengyelország szabadsága elvesztésével fog lakolni, — úgy mondák — ha az osztrák-ház kezébe adja a koronát, miként azt a Habsburgok szomszéd országaiban tapasztalják. Tenczyúski András belzi vajda osztrákellenes és belföldi választását ajánló szónoklatában azt mondja honfitársainak: vessetek csak egy pillantást a sokat emlegetett Magyarországra, nem németekkel van-e az elárasztva? *magok a magyarok mintegy száműzötték saját hazájukban*, tanuljunk példájukon, s ne kövessük őket a császári házból való választással. ¹⁾

Az osztrák érdekek főzászlóvivője most a főkövetül kijelölt boroszlói püspök Gerstman s első sorban Dudics András a volt pécsi püspök vala, a ki miután püspöki méltóságát (a reformatiohoz csatlakozván) elhagyta, Lengyelországban telepedett meg, családot alapított s ott a bécsi udvar diplomatai ügyvivője lón. Az osztrák követek első sorban most is Erneszt főherczeg mellett buzgólkodnak, de szükség esetén Miksa császár maga is késznek nyilatkozott a jelöltség elfogadására (a mint valóban arra került a sor); s jelöltként szerepel testvére, Ferdinánd tiroli főherczeg is. Az osztrák-párt tekintélyessé növekedett, főkép miután hozzácsatlakozott a litván főnemesség, a senatorok s a főpapság legnagyobb része, köztük maga az ország primása, a gnesnai érsek is.

Az osztrákellenes-párt a népszerű s nagytehetségű Zamoiski János vezérlete köré csoportosult. Főerejét a köznemesség képezte. De ez a párt csak abban értett egyet, hogy kit *nem* akarnak királynak, de hogy kit *akarnak*: abban magok közt is pártokra szakadtak. Legnépszerűbb volt köztük a *Piast* — azaz *belföldi* választásának eszméje. ²⁾ De hogy ki legyen az, a kit magok közül a trónra emeljenek, abban legkevésbé sem tudtak megegyezni. Csodálatos az is, hogy ezért az eszméért a köznemesség buzgólkodott leginkább, míg

¹⁾ Heidenstein id. m. 83. l. „*Ungari propria patria sua quasi extorres, vel exemplo saltem suo Ungaria nos moneat, ne quorum consilia imitemur, eorumdem exitus nos moneat.*“

²⁾ A belföldi jelöltséget általában első uralkodó dynastiájok neve után *Piast*-nak nevezték s értették alatta akárkinek, csak lengyel főnemes legyen, jelöltségét.

a főnemesek nagy részénél már maga az elv is határozott ellenzésre talált. A hatalmas Tenczyński, a kit pedig magát is piast-párti jelöltül emlegettek, gúnyolódva mondotta a belföldi jelöltségre, hogy *ha minden embernek nyitva áll az út a trónra, úgy indítványozom arra kocsisomat.*¹⁾ Több főnemeset az egymás iránt táplált irigy féltékenykedés riasztott vissza belföldi választásától. Ugy, hogy a senatus a felléptetett lengyel főurakat, Kostka János sandomiri, s Tenczyński András belzi vajdát a választásnál egyszerűen mellőzte s a senatorok között túlsúlyban levén a Habsburg-párt, ők a varsói választó-gyűlésen Miksa császárt kiáltották ki királylyá. (1575. decz. 12.)

Az osztrákellenes-párt mellőzni látván a Piast-jelöltséget, az utolsó perczben *Anna* hercegnőt, az utolsó Jagello hajadon nővérét léptetik fel királynéul s ez által új fordulatot adnak a dolognak: most már nemcsak király, hanem királyi férj választásáról levén szó. Eme hirtelen fordulat, a melyben Zamoiski mellett nem csekély szerep jutott a most Báthory-párti hatalmas Zborowskiaknak, előtérbe léptette *Báthory Istvánt*,²⁾ a kit Blandrata György és Berzeviczy Márton erdélyi követek képviseltek a választó országgyűlésen.

Igy a főrendek s az osztrák-párt Miksa császárt —, a köznemesség nagy tábora, a hatalmas osztrákellenes-párt Báthory Istvánt kiáltja ki királylyá (azon kikötéssel, hogy Annát nőül vegye) 1575. decz. 14-én.³⁾

Mindkét párt sietett értesíteni választottját.

Az 1576. jan. 18-ára hirdetett megerősítő országgyűlés a Bá-

¹⁾ *Caro*: „Das Interregnum Polens im J. 1587.“ 53. l.

²⁾ Egyáltalában Erdélylyel Lengyelországnak a Jagello Izabella óta élénk összeköttetése és szorosabb barátságos viszonya volt. Érdekesek erre nézve *Zakrzewski* (id. m.) által mondottak (l. 400 lap), pl. hogy Lengyelországban Zsigmond Ágost utód nélkül elhalásának esetére a közvélemény nyilvánulása az volt, hogy az erdélyi fejedelem (János Zsigmond) volna természetes utódja nagybátyjának a lengyel trónon. (400. l.)

³⁾ *Sulicovius* (Sulikowski) id. m. 51. l.

Heidenstein id. m. 92. l. . . . „Zamoseius . . . Annam Jagelloniam infantem reginam nominat . . . *Iborovius inprimis adiuteutibus Stephanum Bathorem palatinum Trans, iisdem suffragiis regem, maritumque illi adjungunt*“ . . . „*ita tamen ut si vel illa non concederet, vel consensum in matrimonium id praebere nollet, dignitas regia integra inviolataque ei maneret.*“ Ld. bővebben levéltári források alapján „Báthory István lengyel királylyá választása“ cz. munkámat. Bpest, 1887.

thori-párt diadalával végződött. Hiába volt az osztrák-párt erőlködése s amaz ajánlatuk, hogy Erneszt főherceg is kész nőül venni Annát, ha királyllyá koronázzák; hiába igyekeztek Báthory Istvánt visszatartani s fényes ajándékokkal kárpótolni: ő, mihelyt a lengyel követség hozzá érkezett, elfogadta a választást s letette az ünnepélyes esküt a megyesi templomban 1576 február 8-án. ¹⁾ Majd sietve Lengyelországba menvén, május 1-én a krakkai székes-egyházban a kujawi püspök által királyllyá koronáztatott s másnap oltárhoz vezette a választott királynét, Jagello Annát. ²⁾

Miksa császár szintén elfogadta a választást Bécsben 1576. márcz. 24-én a hozzá küldött követségtől, és készült is fegyverrel érvényesíteni választás-adta jogait; de abban őt rövid időn bekövetkezett halála († 1576 okt. 12) ³⁾ megakadályozta.

*

Báthory István erős kézzel, férfias lélekkel uralkodott. Rendet teremtett bent az országban s tekintélyt szerzett Lengyelországnak kifelé, főképp „Rettenetes“ Iván a „minden oroszok czárja“ ellen vívott fényes győzelmeivel. De alattvalói között sok előkelő főúr s az engedelmisséget azelőtt nem ismerő nemesség egy része nem örömezt látta a királyi hatalom kiszélesbítését, s azt, hogy a vas-kézzel tartott királyi pálcza engedelmisséget parancsolt egyaránt mindenkinek. Mert Báthory mindjárt uralkodása kezdetén erélyesen kijelentette, hogy ő nem akar király lenni „in abstracto“ ⁴⁾, nem lesz „sem festett, sem költött király“ ⁵⁾, hanem igazi uralkodó; mert meg volt győződve, hogy az anarchiát csakis szigorral fékezheti meg, hogy az ország jólétét csakis erélylyel és szigorú igazságossággal biztosíthatja. Az állami méltóságok, javadalmak (starostaságok) és hivatalok adományozásánál (melyeken a királyi hatalom legfőképpen nyugodott) nem a születést, hanem a valódi érdemet tekintette

¹⁾ Heidenstein id. m. 94. l. Bathori... „regnum acceperat, juramentoque in summo templo oppidi Meggyes 8. Febr. solenni ceremonia praestito, secundum formulas Henricanas, omnibus rebus administratis, confirmationem conditionum ediderat.“

²⁾ Ugyanott, 95. l.

³⁾ Lásd bővebben Báthory István lengyel királyllyá választása cz. munkában. Bpest, 1887.

⁴⁾ Caro, id. m.

⁵⁾ „Nec pictus, neque fictus rex“ Ld. Báthory l. k. választása 312. l.

irányadóul; így sok nagyravágyó főnemes ambitioja maradt kielégítetlenül, de annál több érdemes „új ember“ került a felszínre. Így jutott a derék Zamoiski János is a legfőbb hivatalra, a főkancellárságra, nem csekély irigységére s bosszúságára a mellőzött Zborowski-családnak.

Báthory István uralkodása rövid, de ragyogó meteor-futás volt. Tíz és fél évi uralkodása alatt Lengyelországot egészen átalakította s a jólét, hatalom és dicsőség áldásaival árasztotta el. Az eddigi anarchia helyébe rendet teremtett az országban, a féktelen nemességet megzabolázta, a hadsereget, a pénzügyet, az igazságszolgáltatást, a törvényszékeket reformálta s ügyes diplomatiával, győzelmes hadjárataival Lengyelország hatalmát, tekintélyét s területét tetemesen növelte. Uralkodását Lengyelország aranykorának méltán szokták nevezgetni.

A lengyel nemzet javarésze, a köznemesség színe mindezekért valósággal bálványozta őt, míg a nagyravágyásukban kielégítetlen, hatalmukban korlátolt főnemeseek egy része folytonosan gátolni igyekezett őt nagyratörő terveiben.¹⁾ De ő nem ingadozott: haladt a megkezdett úton tántoríthatatlanul; munkálkodott új hazája jóléte s felvirágoztatása érdekében fáradhatatlanul: sok maradandó alkotás örzi és biztosítja örökre kegyeletes és dicső emlékezetét; de még több világraszóló szép tervének megvalósításában akadályozta meg oly hirtelen a kérlelhetetlen halál, midőn tíz és fél évi dicsőséges uralkodásátán, 1586 decz. 12-én, a litván Grodnon váratlanul elhunyt.²⁾

„*Uralkodása megszüntével bezáródott Lengyelország boldogságának és jólétének időszaka.*“³⁾ Báthoryban Lengyelország igazi hőstét vesztette el s az ország méltán gyászolhatta őt; ellenben volt okuk

¹⁾ Így 1583-ban a varsói országgyűlésen nem szavazzák meg neki a pénzt s a katonaságot a háború folytatására. Egy lengyel főnemes, Niemkowski, mérészsége annyira ment, hogy ezeket mondotta neki: *Addig vagy király, míg az ország alkotmányát megtartod, különben nem vagy más, mint Báthory, akár mint én Niemkowski.* Dr. J. Caro: Das Interregnum Polens im J. 1587. munkájában. 20. l.

²⁾ Halálos betegségében való gyógyíttatása felett udvari orvosai (Bucella és Simonii Simonius) tíz évig mérges tollharczot folytatnak. (A Nemzet tárczájában írtam róla.)

³⁾ Caro: Idézett m. 2. l.

örülni a lengyelek halálos ellenségének, az oroszoknak, a kikkel annyira érezte kardjának hatalmát, hadvezéri tehetségének fölényét.

II.

Alig zárult be a nagy király koporsója, az új királyválasztás rémei el kezdetek kísérteni s ijesztőbb alakban, mint valaha.

A Habsburg-ház újjult erővel sietett fellépni a lengyel trón iránt táplált igényeivel. Azt hitték a bécsi diplomaták, hogy a két előbbi választásnál kifejtett erőfeszítés által most már meg van törve az út a lengyel trónra, hogy az ottani viszonyok most kedvezőbbek, s a kilátások biztosabbak.

A királyválasztási mozgalomban most egy új s hatalmas tényező játszotta a főszerepet, mely az ország sorsára is nagy befolyást gyakorolt: a Zamoiski János és a Zborowskiak versengése. Különösnek látszik, de történeti tény, hogy a királyjelöltek harca most tulajdonkép e két hatalmas lengyel család (s ezzel együtt a régi főnemesség s az érdemei alapján érvényesülni kezdő középnemesség) mérkőzése volt. E két név két, egymással ellentétes, sőt ellenséges pártot jelentett.

Az osztrákellenes-párt feje, Zamoiski János, Báthory István alatt erőben és hatalomban nagyban emelkedett. A mély tudományú, kiváló képzettségű, erélyes férfiút — a lengyel történelem egyik legnemesebb, akkor páratlan alakját — Báthory István jobb-kezévé, az ország főkancellárjává, a hadsereg főhetmanjává tette, s nőül adta hozzá saját unokahúgát, Báthory Grizeldist. Az egykorú és későbbi írók nem győzik eléggé magasztalni e jeles férfiú kitűnő tulajdonságait.¹⁾ A legnemesebb tulajdonságok egyesültek ő benne — mondja egy egykorú kútfő — a melyek közül mindenik egymagában is képes lett volna nevét megörökíteni. Soha le nem győzött, mindig diadalmas hadvezér, ügyes államférfi, hazája történelmében és törvényeiben járatos, a tudomány buzgó bajnoka²⁾; tetteiben a hazaszeretetet s a

¹⁾ *Heidenstein*-nak van egy külön életrása is Zamoiski-ról: „De vita Joannis Zamoiski“ (kéziratban megvan a lemergi Ossolinski-könyvtár 128 sz. codexében) nyomtatásban is megjelent a köv. műben: „Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii spectantia. Ed. Titus comes Dzialynski (Posnaniae 1861).“

²⁾ A paduai egyetemen a *római senatus*-ról írt művéért rectorrá választott.

törvények tisztelete nyilvánult, párosúlva nemes lelkülettel, fenkölt gondolkozással. ¹⁾ De mint „homo novus“-t — a kit, bár ő is régi nemes család ivadéka volt, esze és tehetsége emelt az első méltóságokra — irigységgel nézte sok büszkeségében megsértett s mellőzött régi főnemes.

Főkép a Zborowski-család volt a kancellárnak halálos ellensége. Ez a család volt az, most a harmadik választásnál, a mely Zamoiski ellen táplált engesztelhetetlen gyűlölete által indítatva, kezébe ragadta az osztrák-párt zászlaját, (mely ellen az első választásnál a francia-, a másodikkal a nemzeti-, majd a Báthory-párt érdekében küzdött), hogy azt a kancellár ellen diadalra juttassa; hogy saját mellőztetéséért s azon megaláztatásokért, melyeket István király alatt szenvedett, az új királytól nyerjen kárpótlást s mindenekfelett, hogy bosszút álljon Zamoiskin. — Mert volt miért.

Öt Zborowski-testvér játszott szerepet ez idő tájon Lengyelország történetében: Péter krakkai vajda, János gnesnai várnagy (castellan), András udvari marsal (marsalcus minor seu curiae), Sámuel és Kristóf. Sámuel szerepe volt a legvégzetesebb. A büszke és rakonzátlan főúr Valois Henrik idejében a koronázást követő torna-játék alkalmával halálosan összevagdalt egy nemest, a miért halálra ítéltetett; de az országból Báthory István fejedelem udvarába, Erdélybe menekült. ²⁾ Báthory vendégszeretettel fogadta s udvarában oltalomban részesítette a „bannitá“-t ³⁾ s ezért a Zborowski-család a királyválasztásnál hálásnak is mutatta magát iránta. De később, miután István király önző czéljaik előmozdítására magát felhasználatni nem engedés a legfőbb országos méltóságokra nem őket emelte, ellenségeivé váltak. Midőn a Zborowskiak nyíltan dacolni kezdetek István királylyal s az ország törvényeivel és Zborowski Sámuel a száműzött nemcsak hogy az országba visszatért, de kihívólag fitymálta az ellene

¹⁾ *Rerum Polonicarum ab excessu Stephani Regis ad Maximilianum Austriaci captivitate liber singularis.* (Kiadta Ciampi, Florentiae 1827. Szerzője ismeretlen, talán Brutus Mihály) III. k. 132. l. A fennebb eml. Dzialynski-féle gyűjteményben is érdekes jellemzése van Zamoiskinak az olasz Valenti-től. (melléklet.)

²⁾ *Caro id. m. „Das Interregnum Polens 1587. u. die Parteikämpfe der Häuser Zborowski u. Zamoiski.“*

³⁾ Ily czím alatt egy szép regényt írt róla a híres lengyel regényíró: Kraszewski.

hozott ítéletet, s a mint a családra, elfogott leveleikből, a haza ellenségeivel, az oroszokkal való titkos egyetértés és hazaáruló összeköttetés is kiviláglott: Zamoiski tette határozta magát. Mint krakkai starosta, a midőn Zborowski Sámuel az ő hatósága területére lépett, őt Henrik király ítélete alapján elfogatta s István király jóváhagyásával lefejeztette (1584 máj. 26-án). Zborowski Kristóf pedig hazaárulással vádoltatva, törvény elébe idéztetett, de elmenekült Morvaországba.¹⁾ Nagyon jellemzők Zborowski Sámuelnek Zamoiskihoz intézett utolsó szavai, hogy: *csak az fáj nekem, — úgymond — hogy általad kell meghalnom, a kit azelőtt Lengyelországban nem is ismertek.*²⁾

A Zborowski-család így engesztelhetetlen ellenségévé vált a kancellárnak. Sámuel halála miatt jalkiáltással töltötték be az egész országot s a zsarnokság áldozatául tüntetvén fel őt, politikai tőkét csináltak megöletéséből s ez által is nagyobbították roppant gazdagságuk és összeköttetések által toborzott tekintélyes pártjokat.

Az 1587-iki királyválasztás tehát tulajdonképen a Zamoiski és Zborowski-család mérkőzése volt. A hol a politikai tekintetek mellett ily mélyen gyökerező személyes ellentétek is szemben állottak, képzelhető mily elkeseredetté tették azok s mennyire a végletekig fokozták a küzdelmet.

*

A Habsburg-ház mindent elkövetett, hogy a helyzet által nyújtotta előnyöket kizsákmányolja. Ügyeinek vezetését jó eleve a Zborowskiak kezébe tette le; de külön követek által is mindent megmozdított pártja erősítésére. Az özvegygé lett királynéhoz tüstént követeket küldöttek részvétnyilatkozattal, s azon titkos megbizatással, hogy őt az osztrák-pártnak megnyerjék. Megkezdették a párthivek toborzását országszerte. Nem kimélték áldozatot, szórták a pénzt tallérokkal s aranyokkal árasztották el az országot s gazdag ajándékokkal s fényes ígéretekkel igyekeztek megnyerni a befolyásos főurakat.

¹⁾ Ott a császár adott neki menedéket s azzal lekötölte a családot L. Heidenstein id. m. 220—221. l.

²⁾ *Zegota Pauli*: „Pamiętniki do zycia i sprawy Samuela i Krisztofa Zborowskich (Lwów 1846)“. „Tyłko to mnie żal, że od ciebie zgine, którego przedtém w Polsce nieznano.“

De egy körülmény által a Habsburg-ház önmaga gyöngítette saját erejét: azzal t. i., hogy *négy főherceget* léptettek fel királyjelöltül. II. Rudolf császárnak három testvére: *Erneszt, Mátyás és Maximilian* főherceg s a tiroli ágból *Ferdinánd* voltak a Habsburg-ház jelöltjei. Erős taktikai hibának s káros következményűnek bizonyult, hogy a személyes érdekeket nem tudták alárendelni a ház érdekének; s midőn a császár maga úgy nyilatkozott, hogy neki mindegy akármelyiket választják meg a főhercegek közül:¹⁾ az ellenpárt méltán hirdethette, hogy a főhercegek közül választandó király csak eszköz akar lenni Lengyelországnak Ausztriához való kapcsolására.

Miként a Zborowski név zászlaja lett az osztrák-pártnak, úgy Zamoiskiban a két interregnum alatt tanúsított politikai pártállása után most is természetes fejét látta a Habsburg ellenes nemzeti-párt. A főnemeseik közül hozzá csatlakozott a Nagy-Lengyelországban gazdagsága s fényes családi neve s összeköttetései által befolyásos Opałiński, az ország főmarsalja, továbbá a hatalmas Ostrogski-ak, Dulski a kincstárnok és többen. A másik párton legnevezetesebb szereplő a Zborowskiak mellett Gorka Szaniszló, a gazdag poseni palatinus, s a litván Radziwiłł-ek.

A királyválasztást a lengyel közjog értelmében meg szokta volt előzni az u. n. *összehívó országgyűlés* (konwokacya). Ennek feladata volt időt és helyet tűzni ki a királyválasztásra. De előbb még az egyes tartományok külön is tartottak részleges gyűléseket (sejmiki), melyeknek főfeladata volt követeket kijelölni s útasítással ellátni az *összehívó országgyűlésre*, melyet a primás, Karnkowski, mostan 1587. febr. 2-ára hirdetett Varsóba.

Zamoiski ebben nem akart részt venni,²⁾ nehogy személyes megjelenése által méginkább élessze az ellenpárt szenvedélyét, s különben is lényegtelennek tekintette e gyűlésnek befolyását a királyválasztásra. De már ezen mutatkoztak a vihar előjelei. Mind a *senátorok*, mind a *követek gyűlésében* éles hangok emelkedtek s kifaka-

¹⁾ L. Pawłowski a császár követje beszédét a választó gyűlésen; kiadta Mayer Eduard: *Des olmützer Bischofs Stanislaus Pawłowski Gesandtschaftsreisen nach Polen 1587—1598* cz. műve Függelékében 318. l. (A titkos instructio Ernesztet ajánlotta).

²⁾ *Heidenstein* 244. l.

dások történtek a kancellár ellen, a kinek pártja alig volt képviselve.¹⁾ A királyválasztó gyűlést június 30-ára tűzték ki, s helyéül a Varsó alatti síkságot, a Visztula balpartján fekvő Wola falu határát jelölték ki. A nyári időt azért választotta a Zborowski-párt, hogy a köznemességet, mely a kancellár főerejét képezte, a nyári munka akadályozza a megjelenésben.

Az összehívó országgyűlésnek, a lengyel közjog szerint, csupán a király-választó gyűlés kitűzése képezhetette feladatát. De az osztrák-párt ki akarta zsákmányolni a nemzeti-párt távolmaradása következtében rájuk nézve kedvező helyzetet s a gyűlés hatáskörét túllépve, azt is határozták, hogy Zamoiski a főhetmanságot tegye le s vonassék felelősségre Zborowski Sámuel kivégeztetéséért. A Zborowski Kristóf ellen még István király által hozott ítélet és kiadott elfogatási rendelet pedig felfüggesztetett.²⁾ Ezen törvényellenes határozatok ellen Zamoiski és pártja nem késett protestálni s a főhetmanak eszeágában sem volt, hogy a törvényesen nyert hatalmat törvénytelen úton kezéből kiragadtatni engedje, épen akkor, midőn annak gyakorlására, az interregnum zavarai között, a haza érdekében legnagyobb szükség volt. Többen voltak az összehívó országgyűlésen is, a kik ezeket a határozatokat, azok aláírásakor, csak az alatt a föltétel alatt ismerték el, ha a kancellár is elfogadja azokat.³⁾

A Zborowskiak pártja a főpapságot is elidegenítette magától, a mely nem jó szívvel látta a vallásszabadságot biztosító pontnak⁴⁾ már ezen a gyűlésen való feszegetését. A főpapság ugyan, mint az előbbi királyválasztásoknál, most is hajlott az osztrák-házhoz; de a Zborowski-párttól elidegenedve, azok jelöltje, Maximilián főherczeg helyett határozottan Erneszt főherczeg pártjára állott s később, az ő jelöltségének háttérbe szorulásával, inkább magok is Zamoiskihoz csatlakoztak.

¹⁾ De emelkedtek hangok Zamoiski s az ő pártja mellett is, pl. *Bielski Dalszy* ciag *Kroniki Polskiej* (Varsó 1851) munkája 10. l. azt mondja, hogy Masovia nemessége, mintegy 2000 ember, összegyűlt a választó-mezőn s kinyilatkoztatták, hogy nekik osztrák nem kell királynak s sietesse mihamar a senatus a választást.

²⁾ *Mayer* id. m. Függelék-ében a 9. mellékletet: „*Abrogatio decretorum quorundam contra Zborovios latorum*“.

³⁾ *Heidenstein* 246. l.

⁴⁾ *Mayer*-nél közölve 280. l.: „*Confederatio publica statuum*...“

Az összehívó országgyűlés után, melyen már az osztrák követe is megjelentek, osztrák-párti agensek lepték el az országot, s szerte jártak a küldöttek mindenfelé. Nagy gondot fordított a Habsburg-ház a porosz városok megnyerésére is; de a körültekintő kal-márszellemű polgárok nem annyira aktiv fellépésre, mint sérelmeik lajstromának összeállítására s előjogaik biztosítására gondoltak. Így Danczka városa Miksa főherceg követét, Redern Ferenczet, a varsói választó-gyűlésre útasította, a hol az isteni gondviselés („die göttliche Vorsehung“) majdan kijelölné a királyt.¹⁾ A litvánok is pártatlan állást foglaltak el egészen a választásig a két hatalmas párt irányában és saját különleges érdekeiket tartván szem előtt, ragaszkodtak reménytelenül is jelöltükhöz, a muszka czárhoz, a kinek választásától határaik és országuk biztonságát remélték. Így mintegy kivonták magukat az önként kínálkozó előny alól, hogy ők döntsék el a két ellenséges párt erős tusáját.

Az osztrák-párt az összehívó- és választó-gyűlés között lefolyt időt, párthívek toborzásán kívül, főkép hadi erő és fegyveres sereg szervezésre fordította, melylyel törekvéseiknek erőszakkal is nyomatékot voltak adandók.

Zamoiski is toborzott fegyvereseket a parancsnoksága alatt álló csapatok kiegészítéséül a kis-nemesség soraiból. Erre fordította a Báthory István végrendelete értelmében Erdélyből a fogarasi uradalom jövedelméből nyert 10,000 frtot is.²⁾

Zamoiski céljával, hogy a jelöltek közül kit óhajtana leginkább a trónra emelni, sokáig saját pártja sem volt egészen tisztában. Annyit tudtak csak, a mit mindig nyíltan vallott, hogy feltétlenül osztrák-ellenes s a szabad választás híve és öre; de voltak, a kik azt is tudni vélték, mintha rokoni összeköttetéseinél fogva a Báthoryak közül akarna valakit a trónra emelni: vagy az erdélyi fejedelmet, Zsigmondot, vagy a Rómából haza sietett bibornokot, Báthory Andrást,³⁾ avagy a Lengyelországban István király által mintegy trónörökösül neveltetett Báthory Boldizsárt. Nem lehetetlen, sőt biztos jeleink és adataink vannak arra, hogy a kancellárnak csakugyan ez volt a szándéka, s hogy e felett levelezést folytatott ő és főként

¹⁾ *Caro* id. m. 59. l.

²⁾ *Heidenstein* id. m. 248. l.

³⁾ *Heidenstein* 249. l.

neje Báthory Grizeldis az erdélyi fejedelemmel, a ki még a tél folyamán követeket járatott Lengyelországba a lengyel trón elnyerése érdekében. ¹⁾ De Zamoiski, ha óhajtotta is sógorai valamelyikét ültetni a lengyel trónra, nem exponálta magát érdekükben, mert jólevele belátta, hogy valamelyik Báthorynak királylyá választatása ez idő szerint kivihetetlen.

Zamoiski mindvégig nemesen és önzetlenül viselte magát, önkényesen senkit nemzetére ráerőszakolni nem akart; s miután-belátta a Báthoryak jelöltségének reménytelen voltát, egyedüli és főczélul a szabad választás megóvását tűzte maga elé. ²⁾

Míg a német-ellenes nemzeti-párt így tisztán elvi állásponton mozgott s határozott jelöltben megállapodni nem tudott: addig az osztrák főherczegek közül mindenik igyekezett pártot szerezni, egyik sem kímélte a pénzt, követeik jártak mindenfelé az országban párt-hiveket toborzani. Erejüket növelték, de egyszersmind a négyes jelöltség által eldarabolták. A linczi családi congressuson még abban sem tudtak megegyezni, (a mit Ferdinánd indítványozott), hogy a család tekintélyének megóvása tekintetéből ne külön, hanem együttes követség által képviseltessék magukat a választó-gyűlésen. A választásnál tényleg a császár követein kívül mindenik főherczegnek volt külön követe is. ³⁾ A választásig azonban egyszerűbbé vált a complicált Habsburg-jelöltség, a mennyiben Ferdinánd és Mátyás főherczegnek elenyésző csekély pártja lévén és Erneszté is felbomolván a választásnál: a felszínen jóformán csak a legifjabb főherczeg, Maximilian maradt, s így a végén körülötte csoportosult az osztrák-párt zöme.

SZÁDECZKY LAJOS.

¹⁾ Ld. bővebben Kovacsóczy Farkas életrajzában a 48. lapon.

²⁾ Az *összehívó országgyűléshez* írott levelében Zamoiski hangsúlyozza hazaszeretét s hogy semmiféle rokonság által nem akarja magát vezetetni. (Zegota Pauli: Pamietniki... do Zborowskich id. m.)

³⁾ *Paulowski* püspök egy július 18-án 1587. a császárhoz írt levele szerint a Miksa és Erneszt pártja közül egyik sem akar a másíknak engedni... „und ist allen denen, welche noch dem löbl. haus Oesterreich wol wollten, redtliches besorgen, wie sie dann auch allen vieren Erzherzogen competitoiren für mehr schädlich als nützlich erkennen, nichts mehr zu befürchten, als dass privatorum oratores, der ein jeder seinen herrn principaln zu promovirn sich beflisset, productionem schismatis anrichte...“ (a bécsi államt. Pol.)

Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához.

— Első közlemény. —

A XVII-ik század legnemesebb lelkű és leghazafiasabb magyar tudósáról és pedagógusáról: Apáczai Cseri Jánosról, Bethlen Miklós önéletrajzától kezdve, legújabbban Beöthy Zsoltig, ki a budapesti kir. egyetem 1891—92-ik tanévi rektora és tanácsának beiktatásakor tartott beszédében méltányolta Apáczait, sokan irtak, de még sem elegenden s nem eleget. Bár Bethlen Miklós említett műve¹⁾ elegendő jellemzést ad Apáczairól s bár *Seivert*,²⁾ *Szilágyi* Sándor,³⁾ legújabbban *Szinnyei* József⁴⁾ összefoglalták Apáczai élettörténetét, sőt *Erdélyi* János, *Horváth* Cyrill róla külön, mint filozófusról,⁵⁾ *Hanák* J. mint az állattan, *Ormándi* J. mint a növénytan, Dr. *Maigner* mint az orvostudományok magyar nyelven való terjesztésének úttörőjéről

¹⁾ Gróf *Bethlen* Miklós önéletrajza. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. I. k. X. rész. Ab anno 1655—59-ig való tanulásom és idővesztegetéseimről. XI. rész. Azonokról. 237—253. l.

²⁾ *Seivert* J. Beitrag zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift. V. Jahrg. V. Bd. 226—233. l.

³⁾ *Szilágyi* Sándor: 1. Erdély Irodalomtörténete. Budapesti Szemle IV-ik kötet. 1858. 193—201. l. U. a.: Apáczai Cseri János és kortársai. Akad. Értesítő I. k. 1860. 446—502. l. U. a.: Vértanúk a magyar történetből. Pest 1867. 87—151. l.

⁴⁾ *Szinnyei* J.: Magyar írók élete és munkái I. k. 200—202. l.

⁵⁾ *Erdélyi* János: Apáczai Csere János ismertetése. Sárosp. füz. 1859. 316—337. ll. U. a.: A bölcsészekt Magyarországon. Budapesti Szemle Új folyam. V. kötet. 296—313. l. *Horváth* Cyrill: Apáczai Cseri János mint bölcsész. (Apáczai Cseri János bölcsészeti dolgozatai. Pest, 1867.) 5—30. l.

melegen megemlékeztek,¹⁾ míg *Szily* Kálmán Apáczaairól, mint fizikusról, hideg és elítélő hangon, közönséges compilatornak nevezvén, szól,²⁾ mindazonáltal teljes és egységes tanulmány: méltatása egybefoglalva Apáczai működésének minden téren, nincs még. Pedig kétségtelen, hogy Apáczai, ki mint enciklopédista s mint a tudomány magyar nyelven való terjesztésének első katonája, a magyar tudományos irodalom terén fölötte előkelő szerepet játszott, másfelől mint pedagógus és mint egyháza közigazgatási rendszere reformjának harcosa, de úgy is, mint a kolozsvári ref. kollegium segélyezése érdekében munkása, iskolai és egyházi téren is olyan számot tevő alak, kinek széles körű és fontos hatású működését egybefoglalni nemcsak az iránta tartozó hála, de a fölhozott tudományos egyházi és iskolai szakok és osztályok történetének érdekében nagyon is kívánatos.

Addig is, míg magam teljesíthetném ama célul kitűzött szándékomat, hogy Apáczaairól, az ő megható, viszontagságteljes életéről s nemes, tudományos törekvéseiről minden részeket egybefoglaló teljes munkát írjak, szükségesnek tartom, hogy e törekvésemben eddig gyűjtött és eddig az irodalomtörténetben és bibliografiában ismeretlen vagy csak futólagosan fölemlített adataimat nyilvánosságra bocsássam s hogy segítségükkel néhány vitás kérdést az Apáczai-irodalomban megvilágítsak. Szükségesnek tartom azért, mert nem tudom, nem foglalkozik-e hasonló tervvel más is, nálam hivatottabb, ki ez adatokat nem nélkülözheti, ha Apáczaairól akar írni. Másfelől pedig, minthogy minden történeti adat egy-egy fénysugár annak megvilá-

1) *Hanák* János: Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1849. 18—26. l. August *Kanitz*: Geschichte der Botanik in Ungarn. (Skizzen) Hannover 1863. 20—21. l. U. a.: Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. (Beigedruckt sind einige theils wenig gekannte, theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus d. XXXIII. Bd. der Linnaea. abgedr. Halle 1865. (264. l.) 33—34. l., U. a. Kezdeményezésére jutalomtételt tűzött ki a kolozsvári egyetem, az 1878/9. tanévben Apáczai Encyclopaediája növénytani részének bírálatára, de eredménytelenül. *Ormándi* Miklós: Apáczai Cseri János életrajza és botanikai munkássága. A kolozsvári róm. kath. főgymnasium 1878/9. tanévi értesítője. Kolozsvártt, 1879. 1—42. l. *Maizner* János dr.: A magyar orvostudományi irodalom 1770-ig. Kolozsvártt. 1885. 15—17. l.

2) *Szily* Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. Természettudományi Közlöny 1889. (XXI. k.) 242-ik füzet. 465—470. l.

gósítására, a mire vonatkozik: követem azt a tanítást, hogy nem szabad véka alá rejteni a világosságot.

I.

Apáczai gyermekkoráról semmi újabb adatot nem lehetett kapnom. Apáczai születés helyére útaztam, hogy ott legalább valami mondát halljak róla. Az egyetlen szájhagyomány, melyet felőle egy öreg embertől hallottam, az, hogy „az a híres ember“ árva gyerek volt, a mikor egyszer, hogy, hogy-nem, a szomszéd Nagy-Ajta községén diákok útaztak át Háromszékből Kolozsvárra. Nagy-Ajtán este mulatni kezdtek a diákok, s hát, a fiucska az ablak alatt hallgatta éneküket, sőt, kedvre kapva, maga is szép hangon beleénekel. A diákok behívták, megkérdezték tőle, hova való, mit csinál? Ő azt mondta, hogy árva gyerek s szeretne tanulni. Erre a diákok magukkal vitték az okos gyereket Kolozsvárra.

Ezt a szájhagyományt Koós F. is fölemlíti, némi igen csekély variálással. ¹⁾

Annyit teljes határozottsággal megállapíthattam Apáczán, hogy Apáczai János neve eredetileg *Tsere* volt. Három *Csere*-ág van még életben Apáczán. Hogy Apáczai Cseri J. melyik ágból ered, azt lehetetlen meghatározni, mert a község a XVII. század óta háromszor is porrá égett. De az bizonyos, hogy a három ág valamelyikéből származott, s hogy neve *Tsere* vala, tehát nem írja nevét Encyclopaediájának címlapja „sajtóhibával vagy önkénytesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért“, mint Szilágyi Sándor vélte. ²⁾ Annálkevésbé, mert mint alább látni fogjuk, Apáczai az utrechti egyetemre is *Tsere* név alatt iratkozott be. De abban bárkivel szemben elfogadjuk és helyesnek tartjuk Szilágyi Sándortól azt, hogy Apáczait *Cseri*-nek írja. Ugyanis konstatálhatjuk, hogy Apáczai Hollandiából való hazatérte után állandóan *Chieri*-nek írta magát. A kolozsvári ref. kollegium Apáczai-albumába, sajátkezüleg *Chieri*-nek és *Chierj*-nek írta magát. A kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van Apáczainak „Philosophia naturalis“ c. kéziratban maradt műve, melyet

¹⁾ Apáczai Cseri János népszerű életrajza. Ny. Brassóban. §. a. 8° 22. l. 6-ik lapon.

²⁾ Magy. Ak. Ért. I. k. 456. l.

alább ismertetünk, s melyet Porcsalmi másolt le, e mű címlapján *Cheri*-nek láttam írva nevét. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak egyik könyvében, mely Apáczaié volt, 1658 évszámmal *Chieri* van írva.¹⁾

Apáczai nevét *Cseri*-nek akarta írni s kezdetben a jobb hangzás kedvéért és latin helyesírásból (mint a hogy Barsay *Barchiaj*-nak írta magát) *Chieri*-nek írta nevét, vagy a mit én legvalószínűbbnek tartok, a Tseréből *Tserius* s ebből lett *Cseri*. A leydeni egyetemen (l. alább) 1648-ban *Tserius* név alatt iratkozott. Ama levélben melyet Lorántfi Zsuzsánna 1659 jan. 10-én intéz Apáczaihoz s mely az ev. ref. koll. tulajdonában van, a külső cím: Clar. Dno Johanno *Cseri* de Apácza. Halála alkalmával kiadott gyászversek egyikén, mely Szilágyi Sándor birtokában van, szintén *Tseri*-nek nevezik. Továbbá Apáczai egyetemi tervezetének a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban levő eddig ismeretlen s általam alább ismertetett másolati példányában Apáczai neve szintén *Cseri*-nek van írva. Ime, a „*Cseri*“ név története. Minthogy Apáczai maga így írta magát, mi is bizvást elfogadjuk tehát Szilágyi Sándor nyomán a *Cseri* nev et.

Apáczai 1648-ban Hollandiába megy és *Szinnyei* József szerint²⁾ 1648 jul. 22-én nevét a franekerai egyetem anyakönyvében találjuk bejegyezve. Úgy látszik, itt nagyon rövid ideig volt, mert a leydeni egyetem anyakönyvében 1648. szept. 5-éről található bejegyezve.³⁾ 1650-ben Hoombrech János rektorsága idejében az utrechti egyetem 1650. évi albumában 12. sz. alatt „*Johannes Tseré Apaczá Transylvanus*“ néven beiratkozik.⁴⁾ Tudjuk, hogy ez év márczius havának 23. és 27-ik napján akadémiai vitatkozást állott ki Apáczai.⁵⁾ *Kleyn*

¹⁾ Koncz József tanárnak velem közölt adata szerint.

²⁾ Magyar írók élete és munkái. I. k. 200. l.

³⁾ Album Studiosorum academiae Lugduno-Bataviae 1575—1875. Hagae Comitum. 1875, a 389 N. lapon: Johannes *Tserius* Apacius Hungarus 24. T. (24 éves theologiai hallgató) 1648 sept. 5; rectore Othone Heurnios.

⁴⁾ *H. G. Kleyn* utrechti egyetemi tanár úrnak kérdésemre hozzám írott, 1891. szept. 24-ről kelt válasza szerint.

⁵⁾ *Disputatio de Introductione ad philologiam* (és nem mint némelyek tévesen idézik *philosophiam*) sacrae, praeside Gisberto Voetio, ad diem 23. et 27. Mart. Ultrajecti 1650. in 4°. Seivert descriptioja Siebenbürgische Quartalschrift. 5. Jahrg. 1796. 231. l., úgyszintén Koncz Józsefnek a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár példányáról kérésemre nekem vett leírása szerint. Apáczai ez értekezését Tofaeus Mihálynak ajánlotta.

H. G. úr az utrechti egyetemen az egyházi történelem tanára, ki kérésemre szives volt egyes adatoknak utánanézni, még pedig szép eredménnyel, azt tudatja velem, hogy Gelderland tartomány archivariusza *Beyleveld J. T.* úr, Arnhembben az Album stud. Acad. Harderovicenaeben Schmits János rektorsága alatt „*Die 3. mensis Aprilis 1651. Johannes Apatzai Transylvanus Th. St.*“ beírást találta. Ugyanott a „Liber Recensurum“-ban „Mensi Aprili (Die XIII.) 1651. Joannes Tsere Apatzay Transylvanus. Cand. Theol.“ írást találta. Még mielőtt *Kleyn* úr szives értesítése kezembe jött volna, megtudtam ez utóbbi adatot *Zoványi Jenő* kolozsvári ev. ref. lelkész úrtól, ki mint az utrechti egyetem hallgatója a harderwijki egyetemen Arnhembben őrizett levéltárából ugyanez adatokat lemásolta.

Látszik tehát, hogy Apáczaik nem maradt meg csupán egy egyetemen, de láthatjuk azt is, hogy milyen *vasszorgalommal* tanult. A harderwijki egyetemen beiratkozása után már colloquál, sőt nemsokára, mint később tárgyalni fogjuk, ez egyetem első doktorává avattatá magát. Az utrechti egyetemen is, egy éve sem telik el odaérkezésének és disputatiót áll ki.

II.

Legkevésbé ismeretes Apáczaik családi élete s nevének eredete. Azt tudjuk, hogy megnősült külföldi tartózkodása alatt. Hű felesége követte férjét távoli honába, hol a gyöngye asszony is elbetegesedett, úgy, hogy nem sokkal élte túl Apáczaikat.

„Az isten — úgymond Bethlen Miklós Apáczaik haláláról — ebből a háládatlan magyar világból, mely órá méltatlan volt, kivette, azután az igen *gyámoltalan belga feleségét gyermekét is magához szedte*; ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczaikat mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem s emlékezetét ma is becsülöm.“¹⁾

Semmi nyom, semmi emlék nem maradt, mely a sokat szenvedett, tragikus sorssal megvert asszonyról bármi fölvilágosítást is nyujtana. Megvallom, hogy részben kegyeletteljes részvéttől is óhajtottam legalább annyit, hogy e részvétre méltó asszonynak, Apáczaik hű élettársának nevét kikutathassam. *Kleyn* H. G. utrechti egyetemi

¹⁾ B. M. Önéletrajza. Kiadta Szalai L. I. k. 253. l.

tanár úrhoz fordultam tehát és felkértem arra, hogy nézzen utána az 1648—53. időből való házassági matrikuláknak, mert valószínűnek tartom, hogy Apáczai Utrechtben nősült, mint a hol legtöbbet időzött Hollandiában léte alatt.

Nagy öröömre sejtelmem valónak bizonyult. *Kleyn* tanár múlt évi (1891) szeptember 24-éről Utrechtben kelt levelében Apáczai egyetemi tanulmányaira vonatkozó és a fönnebb felsorolt adatok után tudatja velem, hogy *Müller S.* városi levéltárnok a város levéltárában őrzött régi házassági lajstromban megtalálta Apáczai János esküvéjének registrálását, mely a következőleg hangzik:

Den 30. Septembris
1651. *in de Catharine*
kerch getrouwt

Johannes Tzere Apat-
zay, doctor der H.
Theologie
Aletta van der Maet
jongedochter van
Wttrecht

Megállapíthatom tehát, minden kétséget kizárólag, hogy Apáczai Cseri János 1651 szeptember 30-ik napján esküdött meg az utrechti Katalin-templomban menyasszonyával, nőül vevén *van der Maet Aletta* utrechti hajadont.

A leány szüleiről semmi említés sincs a házassági lajstromban.¹⁾

Most már arról akartam tudomást szerezni, az *Aletta* név jelentésével kapcsolatban, hogy minő család volt az Apáczai feleségeé s hogy nincs-e a *van der Maet*-családnak most is maradéka Utrechtben?

Meleg köszönetem kifejezése mellett *Kleyn* tanár úrhoz fordultam ismét, Utrechtbe.

H. G. *Kleyn* úr „Utrecht 14. oct. 1891“ kelettel arról értesített, hogy a *Van der Maet*-család a 17-ik században Utrecht előkelő

¹⁾ „Der Stadt-Archiwar von Utrecht, Mr. S. Müller T—z. hatte die Güte mir mitzuthellen — irja hozzám *Kleyn* — dass im Register der Ehen folgendes gefunden wird.“ A holland nyelven közölt eredeti után *Kleyn* folytatja: „d. i.:

Am 30. Sept. 1651.
in der Catharinen Kirche verheirathet.

Joh. Tzere Apatzay doctor d. Heiligen
Theologie; Aletta van der Maet Jung-
frau aus Utrecht.

Die Eltern der Aletta van der Maet werden nicht erwähnt. Es thut mir Leid, dass ich nicht mehr gefunden habe.“

családai közt fordul elő. Az azonban nem teljesen bizonyos, hogy az Apáczai neje épen e családba tartozott. Jelenleg Utrechtben csupán egy Van der *Maat* nevű családfő létezik, ki kereskedő. ¹⁾

A mi magának az *Aletta* keresztnévnek jelentését illeti, e név francia alak s *Adelheit*, *Aleydis*, magyarul: *Adél* nevet jelent. A 17-ik században gyakrabban fordult elő az *Aletta* keresztnév, mint most. ²⁾

Hogy az Apáczai esküvőjéről szóló adatot nem az egyháznál, hanem az Utrecht-városi levéltárban őrzik, annak magyarázata az, hogy Utrechtben az egyházilag regisztrált régi házassági jegyzékeket is az egyházi hatóságtól a városi levéltárba szállították, valószínűleg nagyobb biztonság okáért.

III.

Az utrechti egyetem egyik tanári katedráját, melylyel megkínálták, Apáczai nem fogadta el, hogy hazamehessen és munkálkodjék amaz egyház iskolájánál, melynek püspöke őt külföldre küldte. Útra kel tehát ifjú feleségével, telve új eszmékkel és lángoló tettvágygyal. Csulai püspöktől kapott útiköltségének nagy részét — mint maga írja Encyclopediájának előszavában — e könyv nyomtatására adja, meg akarván mutatni azt, hogy nem töltötte tétlenül az időt, de másfelől lelkének azt az óhaját akarván teljesíteni, hogy magyar nyelvű tudományos tankönyv is legyen, lehetőleg minden szakból. 1653. augusztus 29-én Gyulafehérvárra érkezik. E napot, egy szombatot, később egész életén át megbőjtölte. ⁴⁾ Nov. 2-án megkapja tanári kinevezését és logikát, retorikát, héber és görög nyelvet tanít, magyarázza Virgil Georgicáját és Cicero Officiáját. Karácsonykor nyil-

¹⁾ „Die Familie Van der Maet — írja Kleyn — kommt in 17-ten Jahrhundert unter den *familiae honestae* Utrecht vor, Doch ist es nicht ganz sicher, dass Aletta zu dieser Familie gehörte. Jetzt giebt es in Utrecht nur ein *Van der Maet*, welcher ein Laden hat.“

²⁾ H. G. Kleyn tanár úr közlése.

³⁾ U. a.

⁴⁾ Lásd *Seivertnek* idézett művében. Seivert ez adatát, véleményem szerint Apáczai kézirati feljegyzéséből vette, melyről alább részletesebben szólok. Apáczaira vall ez az adat, már csak azért is, mert ama keserű napnak nemcsak dátumát jegyezte föl, hanem még azt is, hogy szombat volt.

vános disputatiót tart az istentagadók ellen és nemsokára erre, 1654 jan. 11-én nyilvános beszédet tart: *De studio sapientiae*. Őszinte, erős buzgalma, hatalmas munkássága az ifjúság kedvenczvé tesz és népszerűsége tanártársainak irigységét kezdi fölkelteni.¹⁾ Főként *Basire*, az angol independensek elől elmenekült pap az, a ki retteg tőle és gyűlöli, mert látja, hogy mint a filozófiában az új Cartesiusnak, úgy az egyházi életre vonatkozó meggyőződésében is annak az új iránynak lelkes híve, mely az egyház tagjainak befolyását és szabadságát kívánja biztosítani. Basirenek szemei előtt lebeg az angol independensek által okozott királygyilkosság és az a lázadás, mely miatt neki el kelle menekülnie otthonából. Ime, most itt előtte újból egy hasonló reform-mozgalom keletkezik: egész erejével föllép tehát II. Rákóczy Györgynél Apáczai ellen s elkövetkezik szeptember 24-én a Basire és Apáczai közt történt nyilvános vitatkozás, az a jelenet, mely legérdekesebb s legvégzetesebb Apáczai életében, mely jelenet ama korszak legkarakterisztikusabb képe.

Sikerült épen e vitatkozásra és ennek következményeire vonatkozólag néhány eddig teljesen ismeretlen adatot találnom. Lássuk elébb, minő adatok világították meg eddig Apáczai életének e leg-sötétebb részét.

Seivert,²⁾ mint maga állítja, Apáczai saját följegyzése nyomán, leírja ezt a vitatkozást. Eszerint e vitatkozáson jelen volt a fejedelem és a vita éle az independensek s a presbiterianusok ellen irányult. Basire fejtegetésében inté a fejedelmet, a főurakat s főpapokat, hogy vigyázzanak, nehogy az következék be, a mi az ő előbbi urával, I. Károly angol királylyal történt, mert az nem lenne egyéb, mint az, hogy ama gaz independensek vére helyett a fejedelem vére omolnék. Ez ijesztés után tovább folytatta a presbiterianusok ellen való izgatását. Tudjuk, hogy az angol forradalmi események épen nem voltak alkalmasak arra, hogy a fejedelem és főurakkal megkedveltessék a presbiterianizmust, melyet amazok a puritanizmus szülő anyjának tekintettek, ámbár, hogy az özvegy fejedelemné, Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta és Medgyesi, mint a legfáradhatatlanabb előharcosa e rendszernek, róla írt könyvét a fejede-

¹⁾ *U. o.*

²⁾ *U. o.* 228—231. l.

lem testvérének, Zsigmondnak ajánlotta.¹⁾ A fejedelem fölszólítja Basire beszéde közben, indulatosan, a jelenlevő professzorokat, hogy az, aki közülök independes, tegye meg ellenvetéseit Basire vádjával szemben. Basire erősen hangsúlyozottan azt jegyzé meg, hogy nem is hinné, hogy léteznék a tanítói karban ilyen. Kétségtelennek tartom, hogy ez csupán fogás volt Basiretől, melylyel Apáczaiékat akarta bosszantani s a fejedelmet még jobban ingerelni. Apáczaiék, a mennyire lehetett, működtek a presbiterianizmus terjesztésén, Apáczai De studio sapientiae c. beszédében melegen szólt Tolnairól, ki Sárospatak vidékén buzgólkodott a presbiterianizmus terjesztésében, sőt okom van azt is hinni, hogy Apáczaiék Kolozsvárott is tartottak gyűlést, 1654 junius 11-én, ez ügyben, a reformatus egyházközség kebelében.²⁾ Apáczai jól érezte tehát azt a gúnyt, mely Basirenek eme mondásában rejlett. A fejedelem ezt mondá Basire szavaira: „Bizonyosan tudom, hogy van a tanítói karban néhány!” Apáczai most már a fejedelemhez fordult, s így szólt:

„Fenséges fejedelem, legkegyelmesebb urunk! Olyant nem is hallottam, hogy köztünk independensek voltak volna, vagy most volnának, hanem igenis vannak presbiterianusok. Én magam soha sem voltam independens, most sem vagyok, nem is leszek soha az, hanem igenis presbiterianus vagyok.“

A fejedelem így válaszolt:

„A presbiterianizmus út az independentizmushoz!“ „Kegyelmes uram, természetesen ezt mondják“ — válaszolt Apáczai szomoruan, s ezzel a közbeszólások véget értek, a vita tovább folyt.³⁾ Basire vér-

¹⁾ Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, Budapesti Szemle IV. (1858) 192. l.

²⁾ A kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában egy papirszeleten írva ezt találtam: „1654 junius 11-én Apáczai urammal érkezten k megh Fejérvárról: 1. Kanta pap 2. Kolozs István. 3. Fejér Benedek 4. Timár Bálint. 5. Wicza Péter. 6. Mátyás deák. 7. Szeörös András 8. Almer Márton.“ Egy másik papirszeleten „Jenei István pap Apáczaival jött Fejérvárról.“ E névsor azért került bele az egyházközség levéltárába, mert a fölsoroltakat az egyházközség szállásoltatta el és megvendégelte. Egyéb ok nem vezethette Apáczait amaz időben Kolozsvárra, mint valamelyes egyházi gyűlés, melyen a presbiterianizmusnak óhajtott propagandát csinálni, mint buzgó híve.

³⁾ Seivert. Siebenbürg. Quartalschrift. V. Jahrg. 228. s köv. 11; utána Szilágyi Sándor: Budapesti Szemle IV. k. 1858. 195 s köv. 11.

szemet kap és most már a presbiterianusokat támadja, de mint Apáczai írja, — Seivert által említett kéziratában — oly gyöngge fegyverekkel, hogy ő — Apáczai — égett a vágytól, hogy sorompóba lépjen Basire ellen. Alig tudta őt *Katona* „*püspök*“ — írja Seivert tévesen — okos tanácsa visszatartani attól, hogy közbe ne szóljon. Midőn Basire kihívó hangon befejezte támadását, Apáczai nem tudta magát visszatartóztatni s a fejedelem felé fordulva kijelenté, hogy a Basirius érvei annyira gyengék, hogy bármely középszerű presbiterianus is képes azokat megcáfolni. Ez a mondás — írja Seivert — erősen föltűnt a fejedelemnek s másoknak, Basire elkezde idegeskedni s ekkor a fejedelem elrendeli, hogy kezdjenek hozzá tehát ketten: Apáczai és Basire a vitatkozáshoz. Apáczai mentegetőzik, hogy ő nem készült el erre a fontos dologra. Méltányos ellenvetése mitsem használ, senki se szól mellette s neki küzdenie kellett egyedül. Fájdalmas hangon és jogos, keserű szemrehányással végzi Apáczai e vitáról írt emlékiratát szent Pál e szavaival: „Az én első magam mentésében senki sem volt mellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdoníttassék ez bűnül ő nekik. De az úr én mellettem állott és engemet megerősített.“

E vita következményeiről annyit tudunk, hogy Apáczai ellenségei most már teljes mértékben felbőszítették ellene a fejedelmet, ki a gyulafehérvári torony tetejéről akarta őt ledobatni. Bod Péternek¹⁾ és Seivertnek a fejedelem e szándékára vonatkozó feljegyzései egészen átmentek a közhitbe, úgy, hogy már Erdélyi János szerint,²⁾ ha pártját nem fogja Kereszturi Pál, kinek volt bátorsága közbejárni, a fejevári legmagasabb torony lett volna, mint beszélék, „tarpéji sziklája“.

Seivertnek a gyulafejevári disputációról most ismertetett eme közleménye vitát támasztott *Szilágyi* Sándor és *Erdélyi* János közt: Erdélyi János ugyanis szemére lobbantotta Seivertnek egy tollhibáját, hogy t. i. az 1655. szept. 24-én tartott examen alkalmával *Katona* püspököt szerepelteti, ki 1649-ben meghalt és e hibáért kicsinylően szól Seiverttről.³⁾ *Szilágyi* Sándor válaszában⁴⁾ kijelenti, hogy nem

¹⁾ M. Athenás 13. l.

²⁾ Budapesti Szemle 1866. 312. l.

³⁾ Sárospataki Füzetek III. évf. (1859) 334 és köv. lapjain.

⁴⁾ M. Akad. Értesítő 1860. 446—502. l.

magát fogja védeni, hanem magokat a történeti adatokat s azoknak hitelességét, mert azoknak megdőlte irodalomtörténetünkben nagy hézagot hagyna. Ezután Erdélyinek több más adatait is cáfolván, Seivert tollhibáját is megmagyarázza, kimutatván, hogy a G. Katona püspök unokaöccse: szintén *Gelei Katona István*, esperesről van szó s midőn Seivert Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállította, a két név hasonlósága hozhatta zavarba. „De — úgymond Szilágyi — e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetszés szerint travestálhatjuk.“ Seivert tévedésének földerítésére, de egyúttal adatai szavahihetőségének védelmére *Szabó Sámuel* azt az adatot közölte,¹⁾ hogy van a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában egy könyv, melynek címlapjára Apáczai sajátkezüleg ezt jegyezte: „*Clarissimo Stephano Gelei don. Joh. Apacius. 1655 26. jul. Albae Juliae.* Kétségtelen tehát, hogy itt nem a *reverendissimus* püspökről, hanem a *clarissimus* esperestről van szó.

Lássuk most *az általam talált új adatokat*, melyek teljesen bizonyítják, hogy *Szilágyi Sándornak igaza van*, midőn Seivert adatait védi, mert azok valóban Apáczaitól magától erednek, de másfelől azt a szomorú tényt is mutatják, hogy Apáczai *sokkal többet* szenvedett ama vitatkozás miatt s ellenségei sokkal többet, barátai pedig kevesebbet tettek ügyében.

Midőn Apáczaival behatóbban kezdtem foglalkozni, tisztába jöttem a felől, hogy életrajzához okvetlen szükséges a Seivert által említett és általa, fájdalom, csak igen csekély töredékben közölt²⁾ kéziratról, melyet *Nachricht*-nek nevez, valami újat földeríteni. Megkísérlettem az eredeti jegyzetekhez hozzájutni és kerestettem Seivert kézíratait a nagyszombati Bruckenthal-könyvtárban és a városi levéltárban, sőt a hajdani Sieb. Quartalschrift kiadójának utódainál is,

¹⁾ Budapesti Szemle XVII. k. (1863) 494. l.

²⁾ „Ich würde sie — úgymond Seivert, többször idézett művében, a szóban levő kéziratról — und sie verdiente es, hier ganz einrücken, allein ihre Länge verbietet es mir.“ Az a töredék, melyet Seivert szóhíven közöl, így hangzik: „Institut D. Basirius examen generale cui intererat Princ. cum multis suae aulae familiaribus. Cujus materia fuit disputatio contra Independentes et Presbyterianos, quos utrosque conjungens in praefatione, adulationibus omnia complens, Principisque animum inflammare contra nos miseros Presbyteranos, omnibus modis conatus est, monens severe Principem, Magnates, Episcopos et alios, velint sibi cavere, ne sors Regis sui Anglicani, se quoque tandem maneret. Certe et illud affirmans: quod nisi mature fieret, illorum nebulonum loco sanguis Principum effundendus esset.“

valamint Hamersdorfban, hol Seivert lelkész volt; de siker nélkül *Fritsch Lajos* úr, a Nagyszebenben megjelenő „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt“ szerkesztője vala oly szíves fáradozni ez ügyben s tőle tudom, hogy a *Seivert*-hagyaték egy részét eladták Berlinbe.¹⁾ Így hát az Apáczaiké kézirata is legnagyobb valószínűséggel Berlinben lappang valahol.

Kutatásaim közben a kérdéses kéziratra vonatkozólag az *Erdélyi Múzeum-egylet könyvtárában*, Kolozsvárt találtam egészen felvilágosító adatokat. Bod Péter Magyar Athénásának egyik példánya mellé *Szathmári Pap Mihály* 1796-ban kinevezett kolozsvári ref. teológiai professor jegyzeteket írt. Szathmárinak szép könyvtára és kéziratgyűjteménye volt, mely utóbbi gyűjteményben a szóban levő Apáczaiké kézirata, vagy a mi még hihetőbb, annak egyik, Apáczaik által Kolozsvárra küldött másolata megvolt.²⁾

A M. Athénás e példányának Apáczaik-ról szóló részéhez, a könyv 12. és 13-ik lapja közé kötve Szathmári Pap Mihály kézirásában a következő megjegyzések olvashatók:

„Miképpen kezdődött legyen pedig Apátzainak a Presbyterianismusért való Controversiája, szépen leírta maga diákul egy kis munkátskájában ilyen titulus alatt: *Narratio vera Actus, qui Ao 1655 d. 24 Sept. in Collegio Albensi contigit*. Tudnil. az oda való ugy. Fehérvári *Basirius Isák* nevezetű híres Theologiae Doctor Exament csinálván, arra a Fejedelmet II. Rákotzi Györgyöt és más nagy Embereket, Püspököt is elhívta. És tudván már, hogy Apátzay a Presbiterianusokkal tart, egy oratiotskát mondván, abban az independensek ellen keményen beszélt, azután az independen-

¹⁾ „Zunächst suchten wir — írja *Fritsch Lajos* úr 1891 okt. 5-én kelt hozzám intézett levelében — mit Archivar *Zimmermann* im städtischen Archive alles durch, fanden aber nichts. Hierauf begab ich mich in die Freih. v. Bruckenthal'sche Bibliothek, wo nach mehr als 2 stündigen Suchen dasselbe Resultat zu Tage trat. Zwar fanden wir *schriftliche Aufzeichnungen aus Seiverts Nachlass*, das gewünschte Manuscript aber nicht. Der Bibliotheker Prof Martin *Schuster* sagte mir, dass ein Theil des *Seivert'schen Nachlasses nach Berlin verkauft worden sei*; möglicher Weise befindet sich das gesuchte Werkchen auch darunter. In *Hammersdorf* war selbstverständlich nichts zu finden, ebenso im Nachlasse Martin v. Hochmeisters.“

²⁾ 6493 sz. könyvtári számú példány, melynek címlapja előtt Szathmári kézirátában olvasható: „A' melyet egynehány szükséges jegyzésekkel meg bővíteni kezdett Szathmári Pap Mihály Kolosv. Ref. Theol. Professor.“ A kézirati jegyzeteket később Sz. Pap Zsigmond, M. fia folytatta.

sekkel összezavarván a Presbyterianusokat, azok ellen is keményen beszéllett, melyre midőn a fejedelem Apáczait megszólította volna, ő Basiriussal disputálni kezdett, noha arra éppen nem készült vala: A Fejedelem ekkor Apáczaira erőssen megharagudott és ezt is mondotta: De Isten engem úgy segéljen, Apáczai uram, a Megyesi¹⁾ Presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a Toronyból hányatom le! Ekkor még Kereszturi is erőssen pirogatta Apáczait, ezt mondván: Bezzeg kimutatá ám kd Apáczai uram foga fejejét. Bizony valójában gyermeki argumentumokat hozza kd elő 's'át. Mellyek után sok bajai lőnek, a' Püspök a fizetését ki nem akará adni, a Fejérvári Professorságról megfosztaték a Fejedelem által. A Kézdi-vásárhelyi Papsággal megkínáltaték, de nem vállalja. Azután az Enyedi papságot ajánlja néki a Püspök és az Ecclesia, azt sem fogadja el, azután Maros-vásárhelyi Rectorsággal kínáltatik, arra is azt feleli: „Arra még diák koromban hivtanak 's nem mentem, most már inkább nem mehetek.“ Azután Pataki Rectornak akarták hivni és a Fejedelem Annya is írt mellette, de a' Fejedelem nem engedte, azt mondván nem illik ilyen embernek Jóván így munkálodni. Ezután a Püspök a Házából ki akarta küldeni és jóvallotta, hogy Basiriust kövesse meg 's adjon Reversalist. Egyiket sem tselekedte, így osztán által tették Kolosvárra. (Lásd a fenn írt Narratióját in Msri meo.) Ott vagyon egy szép Supplicatioja és Apologiája is a Fejedelemhez.“

Mennyivel sötétebb színben tűnik fel most már előttünk Apáczai sorsa. Ime, még Kereszturi is (a kit pedig pártfogójának hisz Bethlen Miklós) a haragvó fejedelem előtt ellene támad, s ha valamit tesz is érdekében, ami azonban most már nagyon kétségesnek látszik előttem, azt a lehető legnagyobb titokban teszi.²⁾ Apáczai azonban törhetetlen tiszta jellem, minden gyötrés és halálos fenyegetés

¹⁾ II. Rákóczi György itt *Medgyesi Pálra*, Lorántfi Zsuzsánna udvari papjára célozott, ki egyik legbuzgóbb harczosa volt a presbyterianizmusnak Erdélyben. Számos művei közül a *Dialogus Politico Ecclesiasticus*, Bártfa 1650. 4° című, „a melyben hosszasan mutogatja, mi légyen a Presbiterium, annak haszna, igazgatásának módja, s hogy lehetne felállítani a magyar nemzetben; melyben ír igen mérgesen az Episcopalisok ellen.“ *Bođ T. M.* Athénás 169. l.

²⁾ Bethlen Miklós Kereszturinak, a fejedelem udvari papjának tulajdonítja Apáczainak Kolozsvárra való áttételét, ezt azonban Szilágyi Sándor is (L.: M. Akadémiai Értesítő I. k. 1860. 477. l.) megezáfolja azzal, hogy Kereszturi 1656-ban, midőn Apáczait áttették, már nem is volt életben. Apáczai *Narratiójában* — most már tudjuk feljegyzéseinek címét — mindenkinél biztosabban rámutat arra, hogy Kereszturi sem volt jó embere.

után is vonakodik a kivánt visszavonást megtenni. Emelt fővel bátran és szilárdan szembenéz ellenfeleivel és erőt merít magának igaz valóságában a bibliából, mondván, hogy Isten vele van. És Istenben bízván, igaz hitében, mint soha senki, ő sem csalatkozott; áttették Kolozsvárra, hol még nagyobb szükség volt az ő eszméire, s a hol otthonosabban érezhette magát, távol ellenségei közvetlen körétől, olyan intézetben, melyet magasabb színvonalra kellett emelnie, melynél több alkalmat nyílt reformeszméinek hangoztatására és érvényesítésére; „a rákot a Szamosba“, mondja igen találóan Bethlen Miklós önéletrésztében ez áthelyezésről.

De egyebet is konstatálhatunk Apáczaiknak Szathmári Pap Mihály által megőrzött *Narratio*-jából. Azt, hogy Apáczaik fiatal deák korában meghívást kapott Marosvásárhelyre, az odavaló kollegiumba, ő azonban érezvén, hogy többre van elhivatva, nem fogadta el a felajánlott tanszéket s visszaütöztette a biztos *clebát*,¹⁾ mely után annyian áhítoztak.

Önkénytelenül az a kérdés merül fel előttünk, hogy Apáczaik miért írta a *Narratiót*, melyet bizonyos hangsúlyozással *Narratio vera*-nak nevez? Erre a kérdésre egy másik adatom alapján megfelelhetek, reájutván egy új ismeretlen epizódjára a Basirer és Apáczaik: az episcopalis és a presbiteri irányok közt folyt harcoknak. Szathmári Pap Mihály említett jegyzetei közt Basirerára vonatkozó adatokat kerestem, abban a reményben, hogy ha lesz Basireréről valami följegyzése, az aligha nem fog az Apáczaik életrajzához is tartozni. Találtam is egy igen érdekes följegyzést. Az erdélyi múzeumi könyvtár amaz Athénásának példányában, melyhez Szathmári P. Mihály jegyzetei vannak bekötve, a 29-ik lap előtt Basirerára vonatkozó két és fél sorra terjedő régebben följegyzett életrajzi adatok után újabb és pedig e századból való, a negyvenes éveknél semmi esetre sem korábbi és, mint kinyomozniom sikerült, Szathmári Pap Zsigmondtól eredő följegyzést találtam.²⁾

¹⁾ E tót kifejezéssel nevezi meg keserű szatirával a kenyeret Apáczaik „*De summa scholarum necessitate*“ c. oratóijában, melyet 1656 nov. 20-án tartott a kolozsvári ev. ref. kollegiumban beköszöntőül.

²⁾ Hogy e följegyzés nem lehet régebről való, azt abból gondolhattam, hogy mindjárt e feljegyzés alatt ugyanazon kézírás *Basthi Józsefről* jegyez föl adatokat, említvén róla, hogy 1835. decz. 22-én „kijött Vizaknára hozzám.“ E följegyzését okvetlen néhány évvel később kellett tennie. Magáról a följegyzés írójáról alább szólni fogunk.

„Ennek (t. i. Basiriusnak) tulajdon keze írása van nállam: *Examen examinis quod D. Isaacus Basirius S. S. Theolog. Dr. ac Professor in augusta Celsiss. Transilvaniae Principis praesentia contra Presbyterianos Alba Julia in Collegio instituit. Ao. 1655. die 24. Septembris.* Viszont:

Brevis pro Presbyteris APOLOGIA ad Serenissimum Principem Transilvaniae.“

Basirenek e két kéziratáról eddig senki sem tudott, nem említi legalább senki. Szathmári Pap Mihály, a szóban levő jegyzetek megkezdője sem.

Ha figyelemmel olvassuk Szathmárinak Apáczaik *Narratiójára* vonatkozó feljegyzését, melyet fennebb közöltem egész terjedelmében, e feljegyzés végén olvashatjuk, hogy Apáczaiknak a *Narratio vera*-n kívül maradt *egy apologiája is* a fejedelelemhez.

Most már e két egymást kiegészítő feljegyzés nyomán én arra a föltevésre jutottam, s úgy hiszem nem alaptalanul, hogy *Basire* folytatta az Apáczaik ellen való támadást, írván az *Examen examinis* stb. cz. röpiratot, mely úgylátszik csak kéziratban maradt. Apáczaik megtudja, hogy *Basire* tollal is folytatja a szept. 24-iki harcot, vagy talán a mi valószínű, keze közé is került egy másolata e röpiratnak (melynek kinyomtatása alighanem a fejedelem akarata miatt, vagy a mi még valószínűbb, Apáczaik magasrangú pártfogója, Lorántfi Zsuzsánna személyeért maradt el) és válaszul rá megírja a *Narratio vera*-t, mely a tények hű és igaz elősorolásával válaszol *Basire*nek. Most *Basire* egy apologiát ír, a presbiterianusokat támadván ismét, a fejedelelemhez. Apáczaik is megírja a maga apologiáját. Becsvágya és igazság-szeretete nem engedi, hogy az igazságot elforgató *Basirius*nak egyetlen támadó műveletét is viszonzás nélkül hagyja. Hogy a fejedelem kezébe került-e Apáczaiknak e két polemikus röpirata, azt nem tudom, nem is tartom valószínűnek, de hiszem, hogy Apáczaik, ki érezte kegyvesztettségét, nem is a fejedelelemhez, hanem az igazságért a nyilvánosságnak írta e két választ *Basire* ellen: minthogy azonban *Basire* nem lépett a nyilvánosságra s nem sütötte el az ő két ágyuját, Apáczaik sem nyomatta ki a maga két röpiratát.

Mind a négy kézirat valószínűleg létezik még: lappang valahol. Igyekeztem felkutatni a kéziratokat, de eddig sikertelenül. A Seivert

által említett kézirat kereséséről fennebb adtam számot. A mint rájöttem a Szathmári P. Mihály által említett kézirat létezésére, a Szathmári könyvgyűjteményét és kézírtárát igyekeztem megtalálni. Szathmári könyvei és írásai évekig heverték egyik kolozsvári kereskedő padlásán. Fájdalom, nagyon sok elkallódott mindkét gyűjteményből. Jelenleg a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van pár száz kötet Szathmári könyveiből, de kézirat a Szathmári-gyűjteményből nincs, mint erről *Török István* dr. igazgató és *Szabó Sámuel* könyvtárnok tanár urak értesítettek. Átnéztem a könyveket is, ha vajjon a kézirat nincs-e valamelyikbe bekötve: hasztalan. Nem hagyok fel azonban a tovább való kereséssel és minden tőlem kitelhetőt megteszek arra, hogy előkerüljön e kézirat, mely Apáczai életrajzához, de egyúttal ama kor irodalmi és vallási mozgalmainak történetéhez fölötte jellemző és érdekes adat.

A mi a fennebb említett és Basire kézírataira vonatkozó megjegyzést illeti, e megjegyzés íróját Borbát Pál vizaknai ev. ref. lelkész úr szíves fáradozása segítségével sikerült kinyomoznom. Miután ugyanis az említett jegyzetben írója azt mondta magáról egy helyen, hogy neki Rétyi Csiszér László nagypapja volt, más helyen pedig, hogy ő a 30-as években Vizaknán élt, Borbát urhoz fordultam, kérvén, hogy nézzen utána, ki lehetett Rétyi Csiszér László unokája, aki a 40-es évek előtt Vizaknán élt. Kifejeztem azt a hiedelmemet, hogy az illető alighanem ref. lelkész volt, mert jegyzetei többnyire ref. egyházi írókra vonatkoznak. Borbát úr 1891. nov. 19-én kelt levelében tudatta Rétyi Cs. László unokájának nevét: *Szathmári Pap Zsigmond*, vagyis a jegyzeteket megkezdő Szathmári Pap Mihály fia. ¹⁾ Érdekes, hogy Basire és Apáczai egymásra vonatkozó kézíratai egy család birtokában voltak. Borbát úr arról is értesített idézett leve-

¹⁾ „Nemcsak nyomon vagyunk — írja nekem Vizaknáról Borbát ur 1891 nov. 19-iki levelében — hanem meg is kaptuk Rétyi Cs. László unokájának nevét: Szathmári Pap Zsigmond, ki 1806—1841-ig vizaknai ref. pap volt. Ezt bizonyítja egyházközségem egy régi jegyzőkönyvének következő feljegyzése: *Clar. D. Sigism. Pap Szathmári. Nepos b. m. viri Cl. dni Ladislai Tsiszer de Réty A. 1806. Mortuus a 1841. 1-ma Martii.*“ Leszármazását igen világosan mutatja az a táblázat is, melyet főt. *Bakk Endre* róm. kath. lelkész ur volt szíves összeállítani, s melyet Borbát úr el is küldött nekem, de hely szűkében ezúttal nem közölhetem

leben, hogy Szathmári Pap Zsigmond özvegyének Kolozsvárt rokona van: *Tóth* Zsigmond ur, néhai Mikó Imre gr. jószágigazgatója. Én tehát ismét kezembe vettem a nyomozás fonalát s *Tóth* urnál kerestem a Szathmári kézirati hagyatékát. Azonban arról kellett értesülnöm, hogy Szathmári Pap Zsigmond kéziratait halála után Kemény József gr. megvásárolta. Hol van a Kemény-féle hagyaték? Most már visszaérkeztem keresésemben épen oda, a honnan kiindulási pontom volt, az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárának tulajdonát képező könyv jegyzetei alapján. Ugyanis a Kemény gr. hagyatéka az Erd. Múzeum-Egylet tulajdonába jutott, a kéziratok közt azonban nem akadtam rá a Szathmári által említett Basire-féle kézíratra. Nem lehetetlen azonban, hogy később előkerül, miután a kézírattal most fog teljes rendezés és lajstromozás alá jönni. Mindenesetre figyelemmel fogom kísérni a Basire-féle kéziratokat is.

GYALUI FARKAS.

Irodalmi Szemle.*)

Horváth Cyrill: Nemzeti irodalmunk a reformációig.

(Külön lenyomat a „Katholikus Szemle“ V. kötetéből.) Budapest, 1891. Athenaeum. 8°. 143. l. — A szerző, ki a Budap. Szemle 65—66. kötetében „Pelbart és kódexeink“ cz. a. egy alapos értekezést irt a középkori magyar irodalom egyik legfontosabb részéről, e művében áttekinti az egészet a mohácsi vészig I—XVI. fejezetben. Módszere, hogy tanulmányai alapján nem bocsátkozik a részletekbe, hanem mintegy kivonatilag, tömörítve és jellemezve megy át az adatokon s igen helyesen, egy korszakba fogja az egész középkort össze, melynek irodalmát, a mint ránk maradt, a „particularismus“ jellemzi. Előbb a hún, aztán a magyar mondákról szól; ez legkevésbé kimerítő s nem is következetes fölfogásaiban és nézeteiben. Azután a „Halotti beszéd“-ről szól jellemzetesen, majd a XIV—XV-dik századról, a codexek irodalmáról, a költői maradványokról, legendákról (Margit-legenda, Jozafát és Barlaam, Katalin-legenda, ez utóbbinál érdekesen s meggyőzően czáfolva, hogy a szerző Pelbárt nem lehetett) a tanító, szónoklati maradványokról (s ezekben a Pelbárt hatásáról),¹ melyeknél részletes összehasonlító táblázatot ad, s végül a profán költészetéről. Ezekben a részekben mutatkozik főleg kutatásainak ép úgy terjedtsége, mint eredetisége, melyben kiterjeszti, kibővíti a Budapesti Szemlebeli értekezését. E részlet alapvető, s szinte kár, hogy nem részletezőbb és kimerítőbb; nagy szorgalommal, tanultsággal és alaposítással van írva, s épen ezért óhajtandó lett volna, hogy ne annyira essay-modorban, mint a tudományos kutatás egész terjedtségével adassék, s ehhez képest az előadás, a styl is kevésbé elvont legyen, melyből a konkrét vonások annyira hiányoznak, hogy e miatt az előadás igenis egyszínű, monoton s nem ritkán fásasztó. E körülmény megnehezíti ama kutatás és tanultság nemes eredményeinek élvezését, melyekben e mű oly gazdag s melyekre a szerző hivatása oly szembeötlő. (F.)

Magyar írók élete és munkái. Szinnyei Józsefnek, a Magyar Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtára őrének nagy biográfiai művéből az első kötet (9 füzet) be van fejezve, sőt már a II-ik kötet három első füzete is megjelent, magában foglalván a „C a b a n - C z e g l é d i életrajzokat. A magyar irodalomtörténet egyik oszlopos munkája ez a könyv.

*) Kérjük a t. szerző urakat, szíveskedjenek újonnan megjelent munkáikat hozzánk ismertetés végett beküldeni.

A legrégebb időktől napjainkig terjed s felölel minden fölemlítésre méltó író. Az életrajzok tiszta világos kritikával és tömör, de azért minden szükséges részletet tartalmazó alakban vannak megírva. Az első-rangu írók életrajzának mindenike egy-egy önálló tanulmány. Az érdemes szerző első sorban életrajzíró kívánván lenni, legfőbb sulyt az életrajzi és bibliografiai adatok pontos összegyűjtésére fekteti. E tekintetben műve valóban elismerésre méltó feladatot végez, sikeresen. A harmincz éven át ernyedetlen szorgalommal gyűjtött roppant anyag kiváló tudással és kritikával van feldolgozva, az életrajzok mellé adott repertoriumok az írókkal részletesebben foglalkozó szakembernek megbecsülhetetlen segítői és útbaigazgatói. A Magyar Írók Élete és Munkái eddig megjelent része 3279 életrajzot foglal magában. Az egész mű 32 öt íves füzetre van tervezve, s bizvást remélhető, hogy 1896-ra, sőt elébb is, be lesz fejezve. (Gy.)

Hunfalvy-Album. Hunfalvy Pál felszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. (H. P. arczképével.) Budapest, 1891. — A majdnem háromszáz lapra terjedő emlékkönyv, a melynek megjelenését az ünnepelt tudós nem érthette meg, Hunfalvy életrajzán és tudományos munkásságának méltatásán kívül becses nyelvtudományi, történelmi, irodalomtörténeti, néprajzi, régiségtudományi stb. értekezéseket és műfordításokat tartalmaz. Hunfalvy pályájának kezdetéről Fraknói Vilmos vázol vonzó képet, nyelvészeti munkásságát Simonyi Zsigmond, az ethnographiait pedig Hermann Antal méltatja. Ezután három szakaszban következnek a tudományos értekezések Imre Sándor, Simonyi Zsigmond, Szily Kálmán, Szinnyei József, Volf György, Budenz József, Munkácsi Bernát, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Goldziher Ignác, Kuun Géza gr., Heinrich Gusztáv, Pecz Vilmos és mások tollából; továbbá műfordítások, H. P. irodalmi dolgozatainak lajstroma, s végül Gyulai Pál beszéde, melyet az elhunyt tudós ravatala fölött mondott. (—ff—).

Kazinczy Ferencz levelezése. A czímbeli gyűjtemény szerkesztője, Váczy János választ küldött be hozzánk Széchy Károlynak a legutóbbi füzetünkben megjelent bírálatára. Tárgyhalmaz miatt a választ ebben a füzetben nem közölhattük, de a legközelebbi füzetben közölni fogjuk a bíráló viszonzásával együtt.

*

Fr. Aug. Gevaert: Der Ursprung des römischen Kirchengesanges. Deutsch von Hugo Riemann. Lipese, Breitkopf és Härtel, 1891. Ez a 78 lapra terjedő kis könyv igen érdekesen fejtegeti egészen új módon a római templomének eredetét. A négy első század keresztényeinek énekeiről úgyszólván semmit se ismerünk; csak azt tudjuk, hogy a zoltároknak két váltakozó kar által való eléneklése Görögországból származott át 386-ban Ambrosius püspök idejében, míg a responsoriák, melyekben a szöveget a diaconus, a refraint a nép adja elő, Olaszországban keletkeztek. A melodia alakja szerint a szerző kétféle énekeket különböztet meg: egyszerűeket, melyekben egy szótagra legfőlebb két

hang, és cifrázottakat, melyekben egy szótagra igen sok hang esik. Az énekek első faja a szerző szerint a görög-római zenéből ered, a mint hogy általában véve a zenetheoria és a kotta kizárólagosan görög volt mindaddig, míg Theodosius idejéig (346—395) a pogány iskolák fennállottak. Mikor azután a gót uralom vége felé Olaszországban a régi római élet utolsó nyomai is eltűntek, kezdtek mindinkább meghonosodni nyugoton is a keleten már régóta divatozó cifrázott temploménekek. Tehát egészen a hatodik századig terjed a görög-római zenetheoria hatása. (z. s.)

Guides-Joanne: Grèce II. Grèce continentale et îles. Páris, Hachette, 1891. Bädeker és Meyer könyvei mellett is igen becses segítő eszköz a Görögországba utazók (különösen philologusok) számára. Az első kötet Athenaet és környékét tartalmazza; a most megjelent, Haussouilliertől Fougères, Monceaux és Lechat közreműködésével irt második kötet, 509 lapon 117 térképpel és 22 tervvel, adja a többi Görögországot Epirusszal és Thessaliával. Bőven szól Kretáról, de különösen Delosról; a könyvnek ezen utóbbi szigetről szóló része a legérdekesebb és legértékesebb, mert igen behatóan ismerteti a francziáktól 1877-től 1888-ig eszközölt ásatások rendkívül gazdag eredményeit. A térképek nem olyan tiszták, mint Bädekerben, jó hasznát veheti azonban a szakember a gyakori forrásidézeteknek. (z. s.)

H. C. Muller: Historische Grammatik der hellenischen Sprache, oder Uebersicht des Entwicklungsganges der altgriechischen zu den neugriechischen Formen, nebst einer kurzen Geschichte der mittleren und neuesten Litteratur, mit Sprachproben und metrischen Uebersetzungen. Erster Band. Grammatik. Leiden, Brill, 1891. Ezzel a kötettel Muller, amsterdami gymnasiumi tanár és egyetemi magántanár, egy nagyobb könyvkiadó vállalatot indít meg, melynek az a célja, hogy az ó-, közép- és új-görög nyelvre és irodalomra vonatkozó munkák gyűjteménye legyen. Ennek a nagyobb, *Hellenische Bibliothek oder Sammlung von Arbeiten auf dem Gebiete der alt-, mittel- und neugriechischen Sprache und Litteratur unter Redaction von Muller und Flament* című vállalatnak első része az előttünk fekvő grammatika, mely első kísérlet az egész görögséget felölelő történeti nyelvtan megírására. Nem ad rendszeresen kidolgozott nyelvtant, a mint hogy nem is adhat, mert e tekintetben az előmunkálatok még úgy szólván egészen hiányzanak, hanem csak inkább tájékoztat a feldolgozandó anyag és a felhasználandó segédeszközök felől, és ebben áll a könyv fő és nagy érdeme. Szól többek között a görög nyelv tanításának és kiejtésének kérdéséről és vázolja a közép- és újkori görög irodalom történetét, de legterjedelmesebb és legfontosabb részét a görög nyelv történeti áttekintése képezi (63—210 ll.), melyben egybe állítva tárgyalja 1. a mai irodalmi nyelv, 2. a mai népnyelv, 3. az attikai irodalmi és 4. a homerosi nyelv alakjait. (z. s.)

Ἑλλάς, περιοδικὸν τοῦ ἐν Ἀμστελδᾶμφ Φιλολογικοῦ Συλλόγου. Συνακταὶ τοῦ περιοδικοῦ: *Muller, Rogge. IV, 1. Leyden. Brill, 1892.* Ez a 6—7 éves évnegyedes füzetekben megjelenő folyóirat ebben az évben negyedik évfolyamába lépett, és mint az Amsterdami Philhellen Társaság közlönye ennek törekvéseit támogatja, t. i. az egész görögység egységét hirdetve azon van, hogy az ó-görög tanulmányok a közép- és újjörög tanulmányokkal szoros kapcsolatba hozassanak, hogy a görög kiejtés tisztáztassék, illetőleg, hogy a problematikus erasmusi kiejtés a gymnasiumokban is a mai élő kiejtéssel helyettesíttessék, és hogy az újjörög irodalmi nyelv a tudományosság internationalis nyelve legyen. Annyi kétségtelen, hogy az újjörög irodalmi nyelv legalább is arra van hivatva, hogy a classica philologia internationalis nyelve legyen. Az Ἑλλάς nagyon actualis és fontos tudományos vállalat, mely a főntebb említett Hellenische Bibliothek-ekkel is azonos czélt követve, a görög nyelven kívül hollandi, német, francia, angol és olasz nyelven közli czikkeit. (z. s.)

Byzantinische Zeitschrift. *Herausgegeben von Karl Krumbacher.* Lipse, Teubner. Ugyanaz a német tudós, kitől a byzantiumi görög irodalom kitűnő történetét bírjuk (*Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischeu Reiches* [527—1453]. München, Beck, 1891. A Handbuch der klassischen Alterthums-wissenschaft IX-ik kötetének 1-ső része), vállalkozott ennek a nagyfontosságú és a középkori görögség tanulmányozásában úttörő jelleggel bíró, megjelenőfélben levő folyóirat szerkesztésére. A folyóirat fel fogja karolni a byzantiumi korszakra vonatkozó összes tanulmányokat, tehát organuma akar lenni az illető korszakkal foglalkozó nyelvi, irodalmi, régiségtani és történeti kutatásoknak. Tíz éves, évnegyedes füzetei három részből fognak állani, u. m. értekezésekből, részletes könyvbírálatokból és a byzantiumi korszakra vonatkozó munkák teljes bibliographiájából. Internationalis jellegéhez képest nyelve a német és francia; egy évfolyam ára 20 márka. (z. s.)

*

Magyar Történeti Életrajzok. (1891.) *Szilágyi Sándor* e nagybecsű vállalata, melyet ujabban a M. Tud. Akadémia tört. bizottságának segélyezése mellett a Történelmi Társulat ad ki, feladatául tűzte ki a magyar történelem közérdekű és nevezetesebb részeinek tartalmilag hű, formailag művészi feldolgozását. Az utóbbi évtizedekben nagy mértékben megindult történelmi kutatással és anyaggyűjtéssel nem állott arányban a nyers anyag feldolgozása. Ennek az anyagnak a nagy közönség által is élvezhető formában feldolgozását s azt az illető korok művészi alkotásaival való illusztrálását végzik a Történeti Életrajzok. Az általános előismeret, melyet e vállalat eddigi hét évfolyamán kivívott, bizonyosság a mellett, hogy hézagot pótol s ama nagy szolgálat, melyet a történelmi érzék ápolásával s ébresztésével hazánk ezredéves történeti alapjának szilárdítására végez, érdemessé teszi minden művelt

hazafi támogatására. Évente öt vaskos (10 íves) füzetben jelenik meg, művészi illusztrációkkal, s előfizetési ára (mely a Franklin-Társulathoz küldendő) a tört. Társulat tagjainak (a kik az 5 frtnyi tagdíj fejében a társulat havi folyóiratát, a „*Századok*“-at kapják) öt forint, másoknak nyolcz forint.

A Történeti Életrajzok múlt évfolyama három nagyérdékű történeti alak életrajzát s annak keretéül hazánk története három különböző korának rajzát nyújtják. Az első: *Kovacsóczy Farkas* a Báthoryak kancellárja életrajza keretében Erdély fejedelmi korának egyik legdicsőbb, majd leggyászosabb korát festi. Azt, midőn az önállóságát kivívott kis Erdély dicső fejedelme Báthory István alatt oly nagy tekintélyre és befolyásra tett szert Európa keleti részeinek történetében, hogy a német befolyást karddal útasítván vissza, a török birodalom pártfogását elvben biztosítván (de a török beavatkozást tiszteletteljes távolban tartva) — egy akkor hatalmas európai állammal szövetekezett, a XVI. században erős és gazdag Lengyelországgal, a mely királyává 1575-ben az erdélyi fejedelmet választotta. Ez a szövetség dominált akkor Kelet-Európa történelmében, ezen tört meg a moszkoviták hódító czárjának, Rettenetes Ivánnak ereje és gőgje s ez szorította vissza a több évtized óta folyt orosz terjeszkedéseket. Ennek a politikának volt vezére Erdélyben *Kovacsóczy Farkas* kancellár; de ennek lett egyik áldozata is, midőn Báthory Zsigmond, a hóbortos ifju fejedelem szakított elődjei és ősei józan politikájával s arra a sikamlós térre ragadtatott, melyen magát a hontalanul bujdosásba, országát a pusztulás örvényébe sodorta (1594—1604.) *Kovacsóczy* életrajza tehát, melyet Szádeczky Lajos írt meg, Erdély egyik legdicsőbb s aztán leggyászosabb korának képét tárja elénk.

II. *Rákóczy György* fejedelem életrajza, melyet *Szilágyi Sándor* írt meg, Erdély történetét két-három emberöltő multán rajzolja: azt a nevezetes kort, melybe az erdélyi fejedelem ereje és hatalma s nagy gazdagsága érzetében ismét döntő biróul akar fellépni a forrongó északkeleti Európa sorsának intézésében s fel akarja támasztani Báthory István korát, midőn a kis Erdély játszta a vezérszerepet északkeleten. Moldva és Oláhország, Kozákország s részben Lengyelország politikáját egyideig tényleg *Rákóczy* irányította, de X. Károly svéd királylyal kötött végzetes szövetekezése s 1657-iki lengyelországi hadjárata halomra döntötte, mit addig épített, kirántotta alóla a már-már elnyert lengyel trónt, tatárfogságba juttatta hadserege színe-javát s megmérhetetlen zavarokba bonyolította Erdélyországot, mígnem maga is elhibázott politikájának lett véres áldozata a szász-fenesi csatatéren 1660-ban. Ezt írta meg *Szilágyi Sándor* *Rákóczy* életrajzában híven és szépen.

Harmadikúl (a közlés sorrendjében második) *Mária Terézia* életrajzát vettük *Marczali* Henriktől, a ki a dynastia e nagy és rokonszenves alakjának történetét úgy rajzolta meg, hogy mindennekefelett a magyarok szeretett kirá-

lyát tüntette fel, s azt a viszonyt, melyben király és nemzet állott egymással. Ez tölti ki a széles keretet, a mely nem egyéb, mint a múlt századi osztrák-magyar monarchia a maga egészében politikai, társadalmi, nemzetiségi, hadászati szempontokból megvilágítva, s nagy vonásokban elénk varázsolva. Látszik, hogy Marczali szeretettel és kedvvel írta e művét; ez, a fényes illusztrációk s az a loyaltás, mely a munkát áthatja, a legmagasabb körökbe is útát nyitott a munkának, a hol a Történeti Életrajzok különben régebben is tért hódítottak. — Bárcsak felkölthetné a magyar nagy közönség sokszor szunnyadozni látszó történeti érzékét is s általános pártfogásban részesülne, mert a fényes kiállítású, költséges vállalat csak úgy állhat fenn továbbra is. Jelen évfolyama számára *Nagy Lajos* királyunk nemes alakját, a magyar dicsőség s nagyhatalmi államiság egyik legkimagaslóbb személyesítőjét rajzolta meg *Pór Antal*; s Erdély történetéből egy érdekes alaknak a Báthory Gábor fejedelemsége idején az erdélyi szászok történetében kiváló szerepet játszott *Fejér* (Weissz) *Mihály* brassói bírónak történetét írta meg *Mika Sándor* brassói főreáliskolai tanár. (Sz. L.)

Ferdinánd tárgyalásai erdélyi Izabellával. (Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen.) 1551—1555. cz. a. érdekes történeti kérdés megvilágításához szól hozzá *Huber* Alfons bécsi tanár és osztrák történetíró, a ki magyarul is ért, s a magyar történelem iránt érdeklődik. Alkalmat és kedvet neki e munka írására, mint előszavában mondja, Szádeczky Lajosnak az Akadémia kiadásában megjelent rokontárgyú műve (Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552—1556) adott, mert a bécsi cs. és k. államlevéltárban újabb adatokat talált a kérdés előzményei megvilágosítására. S valóban néhány új adattal gyarapítja Ferdinánd és Izabella hosszas alkuhozását az Erdélyért kárpótlás fejében nyert sziléziai herczegségek (Opeln és Ratibor) felett, bár ezek a datum szerint új adatok sem igen mondanak tartalmilag egyebet, mint a mit eddig is ismertünk. Ilyen Izabella követküldése (Loboczky követsége) Opuliából 1552-ben Ferdinándhoz s Ferdinánd követküldése 1553. tavaszán Izabellához Lengyelországba, a melyek folytatását, még hét-nyolcz más követség tárgyalásait egyszerűen Szádeczky munkájából kivonatozza. A munkácska (39 l.) értékét erősen devalválja annak a történeti igazsággal ellenkező tendenciája: Ferdinándnak a tények ellenében szavakkal való mentegtetése s Izabella igaztalanul való vádolása. Szerinte Ferdinánd „igyekezett“ Izabellát a szerződés értelmében kielégíteni, bár kénytelen elismerni ő is, hogy nem tette. Izabella méltó panaszait megcsalátása miatt fecsegésnek (Rederei) mondja, őt magát „színész nő“-nek titulálja. (Isabella... zeigte sich als vollendete Schauspielerin). A végén pedig, midőn Izabella hiába sürgetvén és várván öt éven át kielégíttetését, a szerződés értelmében viszszatér Erdélybe s azt újra hatalmába veszi, Huber azon kesereg, hogy ezzel „*Ausztriának uralma Erdély felett hosszú időre megsemmisült.*“

(Die Herrschaft Oesterreichs über Siebenbürgen war für lange Zeit vernichtet.) Mi úgy tudjuk, hogy Ausztriának Erdélyhez sem akkor, sem máskor semmi jogcíme nem volt; Huber Alfonz a magyar király jogát, kinek Erdélyt Izabella átengedte, changeirozza át s ruhazza rá a „felix Austria“-ra, mi ellen a magyar történetírásnak — a történeti igazság meghamisíthatlansága érdekében tiltakoznia kell. (Sz. L.)

*

Vogul népköltési gyűjtemény. Munkácsi Bernát fiatal nyelvtudós, a ki Reguly Antal nyomdokaiba lépve, hosszabb ideig tartózkodott kihaló-félben levő nyelvrokonaink között, igen nagy és mind nyelvészeti, mind folklorisztikai szempontból nagyon becses anyaggyűjteménnyel tért vissza. A nyelvi anyag egy részét már földolgozva közölte a Nyelvtudományi Közleményekben; most pedig népköltési gyűjteményének közrebocsátását kezdte meg. A *Vogul népköltési gyűjtemény* előttünk fekvő első kötetének első füzeté a világ teremtéséről szóló regéket és énekeket tartalmaz, melynek: a föld keletkezésének szent regéje, a föld körülövezésének regéje, az ég és a föld elöntésének éneke, a szent tűzözön regéi, a földnek az égből való lebocsátásáról szóló szent ének, a föld s az ég teremtésének éneke, az ember teremtésének regéje, a földnek a vízből való előbuktatásáról szóló rege, ördögfejedelem-rege, Atom (Ádám) nevű öreg emberről és feleségéről szóló monda, az emberek lakta városok és falvak keletkezésének éneke. Ezek vogul eredetiben és magyar fordításban vannak közölve. A nyelvi és tárgyi magyarázatok a második füzetben következnek. A vaskos füzet, melyet a M. T. Akadémia adott ki, 1 frt. 50 krért kapható. (—ff—).

Adalékok a finn-ugor nyelvészet történetéhez. — Ezen cím alatt Helsingforsban finn nyelven Setälä Emil egyetemi magántanártól, e zseniális és rendkívüli szorgalmu fiatal nyelvtudóstól igen becses és érdekes munka jelent meg, a melynek tartalmából kiemeljük, mint bennünket legközelebről érdeklőket, Perlaky Dávidnak, Verseggy Ferencznek és Gyarmathy Sámuelnek Porthan finn tudóshoz intézett nyelvészeti tartalmu leveleit és Porthannak a magyar nyelvről szóló dolgozatát. A munkát, melyet füzetünk lezártakor kaptunk kezünkhöz, legközelebb részletesebben fogjuk ismertetni. (—ff—).

*

Filozófiai írók tára IX. kötet. — A m. tud. Akadémia támogatásával, az Alexander Bernát és Bánóczi József szerkesztésében megjelenő „Filozófiai írók tára“-ban, az ugyancsak vaskos IX. kötetben, Kant *A tiszta ész kritikájá*-nak a szerkesztők által közösen fordított és magyarázott fordítása jelent meg, melynek ára 4 frt.

Ideje volt valóban, hogy Kant ez alapvető és soha el nem évülő jelentőségű standard-műve elvégre-valahára a magyar tudomány kincsei közé soroztassék, — valamennyi művelt nyelv és irodalom sorában utolsónak. Ezért és ennyiben őszinte örömmel üdvözljük a fordítók és ma-

gyarazók éppen nem csekély jelentőségű vállalkozását, s bizonynyal fáradságos munka-végzését. Hasonló elismeréssel adózunk a fordítóknak a Bevezetésben kifejtett, részben fölösleges, fejtegetéseinek, melyekkel igazolják e vállalkozásukat, s in theoria annak az elvnek is, melyben kijelentik e fordításnál követett, jobban mondva: követni szándékolt, eljárásukat, a midőn a Kant filozófiai műveinek és névszerint a *Tiszta ész kritikájá*-nak magyar nyelvre való fordítása közben állandóan fölmerülő nehézségekre utalnak, szólván: „Azon voltunk, hogy a meglevőt fölhasználjuk s a filozófiai nyelvet ne távolítsuk el gazdag általános irodalmi nyelvünktől. A tudományos nyelvnek megvan ugyan a maga külön jellege, de egészséges csak az, mely (akkor, ha) az általános irodalmi nyelvhez, a mennyire lehet, közel áll. A terminológiára nézve azt az eljárást követtük (?), hogy az idegen mesterszót (miért nem: műszót?), ha megfelelő magyar nem kínálkozott, megtartottuk; ha (pedig) az idegen szó helyébe pedig új alkotásu vagy használatu magyar szót tehattünk, akkor azt az idegennel fölváltva használtuk, hogy így mintegy bevezessük, megszokottá tegyük, idegenszerűségéből lassan-lassan kivetkőztessük.“

De épen, mivel ezt a fordítói elvet, s ebben az esetben különösen is, helyesnek ítéljük, sajnáljuk, hogy a fordítók is — a mennyire egy szeri olvasás után mondhatjuk — úgy jártak, mint a szóval elveszkedők rendszeren, hogy prédikálják a vizet és iszszák a bort.

Igy például szeretnők, ha valaki bebizonyítaná nekünk, hogy a jelzett elvet hirdető fordítók miért használják az egész munkán végig az „empirikus“ szót a tiszta és jellemző magyar: tapasztalati kifejezés helyett? Az analitikus és szintheticus szavakat miért nem fordítják — legalább s ismét: hirdetett elvükhöz képest következetesen — *elemző* és *összetevő* szavakkal? Így kérhetjük: a *miveletet* a funkció, a *levezetést* a dedukció, a *mintázatot* a sematizmus, az *előfelvétet* az antizipáció, a *követelményt* a postulatum, a *jelenséget* a fenomenák, az *ellenmondást* a paralogismus, a *lélektant* a pszichologia, az *ellentétet* az antinomia, a *föltevést* a hipotézis, a *fölfogást* az apprehenzió, a *fölváltást* a reprodukció és a *meg-* vagy *ráismerést* a rekogniczió, sat. helyett. Hát az ilyen címzést: „A transzc(z)endentális elemtan első része“, nem jobb volna-e így fordítani: „A transzcendentalismus elemei — avagy elemeinek tana“? Miért ne tudnák továbbá — a magyar tud. Akadémia támogatásával fordítók, e helyett: „az ész egyáltalán képtelen ily kapcsolatokat még általánosságban sem gondolni“ — jó magyarán így írni: „az ész egyáltalán nem bír ily kapcsolatokat még általánosságban is gondolni“?; vagy e helyett: „akkor egészen és mindenképen kell ez állápontra helyezkednie“, így írni: „akkor egészen és mindenképen erre az állápontra kell helyezkednie“? Példának, azt hiszszük, ennyi elég.

Továbbá, ha meg nem sértenők a t. fordító urakat, bátrak va-

gyunk és ide iktatunk az ő fordításukból meg a mi kísérletünkől néhány tételt összehasonlítás kedvéért.

A fordítók munkájuk 23. lapján így beszélnek :

„*A tiszta s empirikus megismerés különbségéről.* — Hogy minden megismerésünk a tapasztalaton kezdődik, abban nincs semmi kétség; mert mi egyéb ébresztené az ismerő tehetséget működésre, ha csak nem tárgyak, melyek érzékeinket megilletik, s részint maguktól keltenek képzetet, részint értelmi erőnket hozzák mozgásba, hogy e képzeteket összevesse, egybe kapcsolja vagy szélyel válaszsza s az érzéki benyomások nyers anyagát a tárgyak ama megismerésévé dolgozza fel, melynek tapasztalat a neve. Idő szerint tehát semmi ismeretünk nem előzi meg a tapasztalatot s vele kezdődik minden megismerés.

De ha minden ismeretünk kezdődik is a tapasztalattal, azért nem ered mindegyik a tapasztalatból. Lehetséges ugyanis, hogy maguk a tapasztalati ismeretek össze vannak téve abból, mit benyomásokból szerzünk s abból, mit saját ismerő tehetségünk (az érzéki benyomások erre csak alkalmat szolgáltatván) a magából hozzáad, mely adalékot csak miután hosszú gyakorlat erre figyelmessé s elkülönítésében ügyessé lett, különböztethetünk meg amaz alpanyagtól.

Tehát legalább is közelebbi vizsgálatra szorul s nem az első tekintetre elútasítandó az a kérdés, van-e efféle a tapasztalattól, sőt minden érzéki benyomástól független megismerés. Ily ismereteket *a priori*-nek nevezünk s megkülönböztetjük az *empirikusoktól*, melyeknek forrása *a posteriori*, t. i. a tapasztalat.“

Mi, a Hartenstein-féle kiadás III. k. 33. lapjáról, ezt fordítók :

„*A tiszta és a tapasztalati megismerés különbségéről.* — Semmi kétség, hogy minden megismerésünk a tapasztalattal kezdődik, mert ugyan mi más valami ébreszthetné megismerésünket működésre, ha nem olyan tárgyak, melyek érzékeinket érintik s részint maguktól idéznek elő képzeteket, részint értelmességre alkalmasságunkat mozgásba indítják, hogy e képzeteket összehasonlítsa, összekapcsolja vagy elkülönítse s ez által az érzéki benyomások nyers anyagát a tárgyak megismerésévé dolgozza föl, a mit tapasztalatnak nevezünk? Idő szerint tehát semmi megismerés meg nem előzi bennünk a tapasztalást, s minden megismerés ezen kezdődik.

De, ha mindjárt minden megismerésünk a tapasztalattal kezdődik is, azért nem minden megismerésünk ered a tapasztalatból. Mert nagyon is megeshetnék, hogy maga tapasztalati megismerésünk is abból való összetétel volna, a mit benyomásokból nyerünk, és abból, a mit saját megismerésre alkalmasságunk (érzéki benyomásoktól csupán indítva) önmagából szolgáltat, mely járulékot (adalékot) amaz alap-anyagtól nem tudunk előbb megkülönböztetni, valamig hosszas gyakorlat rá nem figyelmetett s megkülönböztetésére (elkülönítésére) rá nem szoktatott.

Legalább is tehát még aprólékosabb vizsgálatra szorult s nem

mindjárt az első tekintetre elintézhető kérdés: ha van-e valami ilyes, a tapasztalástól, sőt minden érzéki benyomástól, független megismerés? Az ilyen megismerésről azt mondjuk, hogy *a priori*-ak s ezeket megkülönböztetjük a *tapasztalatiak*-tól, melyeknek forrásai az *a posteriori*-ban, nevezetesen a tapasztalatban, vannak.“

A Filozófiai írók tárának IX. k. 48. lapján ezeket olvassuk:

„Az idő fogalmának metafizikai fejtegetése. — Az idő 1. nem empirikus fogalom, melyet valamely tapasztalatból levontunk. Mert együttlét vagy egymásra következés maga sem kerülne bele észrevevésünkbe, ha az idő fogalma nem szolgálna *a priori* alapul. Csak az idő föltételezése mellett gondolhatjuk, hogy némely dolog azon egy időben (egyszerre) vagy különböző időben (egymás után) van.

2. Az idő szükséges képzet, mely minden szemléletnek alapul szolgál. A jelenségekre vonatkozólag egyáltalán nem szüntethetjük meg magát az időt, habár a jelenségeket az időből igenis elvehetjük. Az idő tehát *a priori* van adva. Csak ő benne lehetséges a jelenségek valósága. Ezek mind megszünhetnek, de ő maga (mint lehetőségük általános feltétele) nem szüntethető meg.“

Ezt a helyet (III. k. 64—65. l.), részünkről, így próbáltuk fordítani:

„A idő fogalmának metafizikai fejtegetése. — Az idő 1. nem tapasztalati fogalom, mely valamely tapasztalatból volna levonva. Mert maga az egy-időbeliség vagy az egymásra-következés nem jutna az észrevétbe, ha az idő képzete nem *a priori* volna ehhez az alap. Csak ennek a fölvevése után alkothatjuk meg annak képzetét, hogy egy s más egy és ugyanaz időben (egyszerre), vagy különböző időben (egymás után) létezik.

2. Az idő szükségképeni képzet, s minden nézetnek (Anschauung) ez az alapja. Általában a jelenségekre nézve magát az időt el nem ejtethetjük (hagyhatjuk), noha a jelenségeket az időből egész könnyen kiemelhetjük (az időn kívül egészen jól elképzelhetjük). Az idő tehát *a priori* van megadva. Csak is benne lehető a jelenségek egész valósága. Ezek mind eleshetnének, maga az (mint emezek lehetőségének [általános] alapföltétele) el nem ejthető (nem létezőnek nem képzelhető).“

Meg kell jegyeznünk, hogy mi nem arrogáljuk magunknak, hogy Kantnak — és épen *A tiszta ész bírálatának* — hivatott fordítói lennénk. De, olvasva s az eredetivel összevetve a két fordító munkáját, önkéntelen arra éreztük magunkat, e világtörténeti alkotás iránti mély és őszinte bámulat által sarkaltan, indíttatva, hogy a minket ki nem elégtő fordítás mellé a magunk kísérleteit csatoljuk. Természetes, hogy ha az egész mű fordításának közrebocsátására vállalkoznánk, a *nonum prematur* megtartását kötelességünknek ismernők.

Mindezt összevéve, immár annak a meggyőződésnek adunk kifejezést, hogy Alexander Bernát és Bánóczi József helyesen cselekedtek,

hogy e nagy munkára vállalkoztak — legkivált az egyikök, ki maig adós Kantról megkezdett ismertető munkájának befejező részével —; de, hogy e nehéz vállalkozásban miként jártak el; hogy szóval hirdetett fordítói elvöknek mennyiben feleltek meg; hogy a tiszta magyar nyelv használata mennyiben áll rendelkezésükre: mindez olyan kérdés, a melyre a fölhozott példák és próbák után, sajnálatunkra, nem felelhetünk pozitív igennel.

Hátra volna még megvilágítanunk azt a kérdést, hogy miért vették a fordítók munkájuk alapjául a Kant művének második kiadását? S hátra, az iránti alapos kételyünknek igazolása, hogy Alexander Bernát — s egyáltalán bárki is — a hivatott férfiú arra a munkára, melyet ő a kötet végére vetett 92 lapos értekezésében próbált végezni, a midőn meg akarja magyarázni a világnak, hogy Kant minő pszichikai változatok s milyen gondolat-alakulatok útján és épen milyen közreható tényezők hatása alatt haladt a kritikai időszak előtti álláspontjáról át a kritikai időszak álláspontjára?

A hely szűke s ez alkalommal való vállalkozásunk természete nem engedik, hogy e két kérdést e helyen tüzetesen megvilágítsuk. Elég legyen most csak annyit mondanunk, hogy ama két kérdésre nézve részünkről más fölfogást és meggyőződést táplálunk, mint Alexander és Bánóczy. Alkalm adtán talán ki is fejtjük ez itt rövidesen jelzett kettős tételünket. (Sz. B.)

*

L' Enseignement des langues anciennes, par *Michel Bréal*, Paris 1891. — A jeles paedagogusnak a Sorbonneban tartott hat előadását tartalmazza ez a kis kötet, mely tele van a tapasztalat becses tanulsaigaival és útmutatásaival. Az első előadás arra a kérdésre felel igen szépen, hogy miért tanulják ma a latin nyelvet? A második és harmadik a latin tanításának a multját tárgyalja (középkor, renaissance, a XVII. és XVIII. századi Francia- és Németország. Herder, Wolf és a neo-humanismus. A túlzás és a reactio korszaka). A negyedik előadás a szellem alaki műveléséről szól (mit értünk alatta s mi az igaz és mi a túlzás ebben a fogalomban?) Ötödik és hatodik helyen az iskolai gyakorlatokról szólván, tárgyalja az írásbeli dolgozatokat, a fordítást, a szerzők olvasását és a latin fogalmazványokat. Tüzetesen szól a nyelvtan tanításáról, elítéli az u. n. összehasonlító nyelvtannak az iskolába való bevitelét; beszél a latin nyelvtanulás kezdésének idejéről, s végül érdekesen mutogatja, hogy a latin nyelv tanításában elkövetett hibák fokozottan ismétlődnek a görög nyelv tanításában. Ki is mondja a végén, hogy „talán helyesebb lenne, ha a középiskoláknak csak a legjavában tanítanak a görögöt, még pedig specialista tanárok, mint rendkívüli s már a tanuló ifjuság éliteje számára való tantárgyat.“ (F. L.)

Le Roman d'un enfant par *Pierre Loti*, Paris, 1890. — Beccses önéletrajza egy nagy nevű férfi gyermekkorának, ki — a mi ritkaság — gyermekkorának egész a második évéig vissza tud menni

emlékezésével. Mikor a szerzőnek kiseddkori félelméről, első játékaírói, játszótársairól, terveiről, tanítóiról, collegiumi élményeiről, anyja iránt való határtalan szeretetéről olvasunk: néha úgy tetszik, mintha saját élményeinket írná le; máskor meg, mintha egy szép lyrai költeményt olvasnánk. Némely leírása (pl. mikor első ízben meglátja a tengert) valóban megragadóan szép. Úgy tetszik nekünk, mintha szerzőnk nem is a maga élményeit írná le, hanem egy gyermektársáét, a ki vele titokzatos módon közölte a lelkében végbement legbensőbb változásokat. Szerzőnk valószínűen azért nevezte *regénynek* könyvét, mert a mai világban, midőn értelmünkkel mindent fel akarunk falni, mese- (regény-) szerűnek látszik, ha valaki oly bensőségteljesen ragaszkodik a szív csöndesebb emótióhoz, melyek a gyermekekévék elmulta után is folyvást édes emlékekkel töltötték el szerzőnk szívét, s állandó melegben tartották érzületét. (F. L)

Études sur l'Enseignement et sur l'Éducation, par G Compayré. Paris, 1891. — Szerző neve a mívelt világban ismeretes a paedagogia történelmét tárgyaló jeles művéről. Jelen kötet kisebb dolgozatait tartalmazza négy szakaszban. Az első szakasz a külföldi oktatásnak van szentelve, s bemutatja Spanyolország és Dél-Amerika egy-egy paedagogusát; jellemzi az angol és skót vándor-egyetemetek, vagy helyesebben az egyetemi oktatás kiterjesztésére irányuló mozgalmat; a kairói központi tanító-képzőt vagy nemzeti iskolát, Tolstói nevelélméletét, sőt egy cikket a német iskolamesternek a hadseregben való helyzetére is szentel.

A mű második része a francia elemi oktatás körét öleli fel; a harmadik rész: a középoktatás égető kérdéseiről szól, s a negyedik szakasz az egyetemi oktatás ügyére tartozó apróbb cikkeket tartalmaz.

Talán az egész legactualisabb cikk a német iskolamester és a katonai fegyelmzés című, mert jelenleg napi renden van a katonai fegyelmzés kérdése. Szerzőnk érdekes adatokkal bizonyítja, hogy a *Schulmeister* sok gyötremnek és gúnynak van kitéve a katonai szolgálat alkalmával. *Buta, hülye, hitvány kutya* — a mindennapi címek közé tartozik. „Szamár!” „Az ország veszedelme, a nép közt a forradalmi eszmék terjesztője” — ime ily szavakkal tisztelik meg a német katonatisztek a sedani győzött. Az arculütött néptanítók száma nem jelentéktelen; hát mikor Hamburgban egy altiszt arra büntetett egy néptanítót ügyetlen mozdulatáért, hogy sokszorosan írja le ezt a mondatot: *Mindnyájan szamarak vagyunk!* Midőn Richter képviselő 1890-ben tizenkilenc néptanító nevében a tisztikar ily lealázó bánásmódja ellen a hadügyminisztert interpellálta, ez azt felelte, hogy egy pár tisztet megbüntettek; egyébiránt nincs igazuk a tanítóknak, mert katonai szempontból nem lévén kellően oktatva, ügyetlenségökkel csak provokálják a tisztok haragját. A miniszter válasza azt is érintette, hogy a német néptanítóktól meg kellene vonni a katonaszolgálati kiváltságokat (?)

Igen érdekes a kairói Tewfik-iskolának a bemutatása is. A körülbelül ezelőtt tíz évvel felállított intézetben van egy tanító-képző (mintegy 30 növendékkel), egy lyceum, melynek nyolcz éves tanfolyama a mi polgári iskolánk tanfolyamának felel meg. Sajátságos, hogy a pyramisok aljában ma van oly iskola, mely szakasztott mása a párisi École Chaptal vagy Turgot-nak, s a hol a paedagogia, psychologia és moral tanfolyama egészen megegyezik a francia tanító-képző hasonló tanfolyamával. Tehát az ember jogairól és kötelességeiről a Nilus partján éppen úgy tanítanak, mint a Szajna mentén. Az intézet igazgatója (Peltier bey) francia, s szintén francziákkal van betöltve a történelem, a természettan, a mathesis, a földrajz és a francia nyelv tanszéke. Mindenesetre különös lehetett a tanítás egy darabig ebben az intézetben, a hol a növendékek egy szót sem tudtak francziául, a tanárok pedig egy árva szót sem tudtak arabsul. Úgy látszik, hogy a nehézségeket mindkét fél leküzdötte, mert az utóbbi párisi kiállításra ez az iskola is küldött volt a növendékeknek francia nyelven írt dolgozataiból néhány csinos elbeszélést. (F. L.)

Repertórium.

Ábel, Eugenius et Vári, Rudolfus: Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca. Bpest, 1891. 8° 120. l.

Athaeneum kézi lexikona. Szerk. Acsády Ignác dr. 1—9 füzet. Bpest, 1892. n. 8° 1—432 l. (A—Degradatio) Táblákkal, képekkel.

Emlékbeszédek a magy. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött. VII. köt. 1. szám. Ortway Tivadar: Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról. Bpest, 1891. 8° 39 l. Arczképpel.

Értekezések a történeti tudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akad. XV. k. 2. sz. Szentkláray Jenő: Oláhok költöztetése Délmagyarországon a mult században. Bpest, 1891. 8° 25 l.

Faludi F. Nemes úrfi. Olaszból ford. Bevezetéssel, magyarázatokkal és szótárral. Szerk. Bellaagh Aladár. Bpest, 1892. 8° 196 l.

Havas Sándor, Gömöri. Budapest régiségei III. köt. Bpest, 1891. 4° 164 l.

Homeros Iliása az eredeti versmértékben ford. Kempf József. Bpest, 1891. 8° VII. 251. l.

Hunfalvy-Album. Kiadják tisztelői. Bpest, 1891. N. 8° XXIV—272 l. (arczképpel.)

Körösi József. Statisztika és logika. Bpest, 1892. 8° 22 l.

Móricz Pál: Nehány irat a Lovassy László ellen folytatott perből. Bpest, 1891. 8° 96 l.

Strausz Adolf: Bolgár népköltési gyűjtemény. I—II. k. Bpest, 1892. 8° XVI. 331 l 393 l.

Akadémiai Értesítő. III. kötet. *I. füzet.* Heller Ágost: Dr. Schenzl Guido emlékezete. Keleti Károly: Hazánk népe 1890-ben. Kúnos Ignác: Collectio Szilágyiána. Nekrológok a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjairól: X. Grünwald Béla. *II. füzet.* Pasteiner Gyula: Az építészet Mátyás király alatt. Heinrich Gusztáv: A messinai ara. Simonyi Zsigmond: A Hunfalvy-Album. Thallóczy Lajos: Herwoja herceg. Balagi Aladár: Gályarabok a XVII. században. Szent István király oklevelei és Szilveszter-bulla (könyvismert.) Nekrológok a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjairól. XI. Haán Lajos.

Archaeologiai Értesítő XII. évf. *I. füzet.* Dr. Kuzsinszky Bálint: Archaeologiai mozgalmak Rómában az utolsó tizenöt év alatt. Kövér Béla: A középkori sodronyzománcz kérdéséhez. Fröhlich Róbert: Aquincum vidéke és a régi pannoniai kincs. Dr. Domaszewsky: Két kiadatlan római katonai elbocsájtó levél. Goldziher Ignác: A sziriai felsziget régiségeiről. Récey Viktor: Zalavári emlékek.

Budapesti Szemle. *Január.* Berczik Árpád: A negyvenes évek magyar politikai és irányvigjátékairól. Wlassics Gyula: Új irányok a büntetőjogban. Nendtvich Károly: Három hónap Afrikában. Haraszti Gyula: Ujabb nézetek a francia irodalomról. — A polgárháboru Chiliben. — Losonczy Lipót: A műcsarnok téli tárlata. Balassa József: *Az a ki és a mi* hangsulya. *Február.* Heller Ágost: A természettudományok helyzete az irodalomban. Nendtvich Károly: Három hónap Afrikában: (II.). Hodinka Antal: Szerbia (I.). Földes Béla: Az angol egyetemek és a munkásügy különös tekintettel Toyne Hallra. Heinrich Gusztáv: Lenau végzete. Gr. Mailáth József: Gróf Széchenyi István emlékezete. Balassa József és Volf György: Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

Egyetemes Philologiai Közlöny. *Január.* Boros Gábor: Az exodos Aristophanes vigjátékaiban. Gärtner Henrik: A polgári dráma történetéből. Pecz Vilmos: Szövegkritikai adalék Platon Kratylosának egyik helyéhez (új görög nyelven.) Kont Ignác: A francia philologiai irodalom az 1886—91. évekből.

Ethnographia III. évf. *I. füzet.* Lehoczky Tivadar: Német telepek Beregmegyében. Német népdalok. Dr. Szilágyi Albert: A bártfai Roland. Kurz Sámuel: Hiencz lakodalom. Kranzl abtanzen. Dr. Wlissloczki Henrik: Erdélyi szász gyermekjátékok. Baróti Lajos: Bánsági német népballadák. Dr. Kis Áron: Erdélyi német gyermekjátékok.

Hadtörténelmi Közlemények. V. évf. *I. füzet.* Thaly Kálmán: A szomolányi ütközet. Dr. Komáromy András: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. Első közlemény. Thury József: A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. I. közl. Huszár Imre: A huszárok eredetéről. Dr. Illésy Jenő: Tanukihallgatások Nógrádvár meghódolása

felől 1663-ban. Tárca. Hadtörténelmi apróságok. Hadtörténeti irodalom. Hadtörténelmi okmánytár.

Magyar Nyelvőr. XXI-ik kötet (1892.) *I. füzet.* Szarvas Gábor: A 'botrány' és elődei. Zolnai Gyula: A népnyelv és nyelvtörténet. Bélteky Kálmán: Rokoneértelmű szók. Szarvas Gábor: A szűz magyar nyelv. Balassa József: A nyelvjárások összehasonlítása. Albert János: A relativum hangsúlya. Helyreigazítások. Magyarázatok. (Steuer János: Dunántúli, túladunai, Kardos Celesztin: Falka. Szarvas Gábor: Vellal. U. a. Ritka szópár.) Hanvai János: Nyelvtörténeti adatok. Népnyelv-hagyományok. *II. füzet.* Albert János: A gyökelvonásról. Bélteky Kálmán: Rokoneértelmű szók. Kalmár Elek: A helyesírás harca. Volf György: A relativum hangsúlya. Zolnai Gyula: A székely és nyugati nyelvjárások különbözőzései. Dénes László: Az iskola magyarsága.

Századok. XXVI-ik évf. *I. füzet.* Bartalus István: A magyar palotás zene eredete. Dr. Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek? Dr. Wertner Mór: Kemény fia Lőrinc nádor és utódai. *II. füzet.* Fraknói Vilmos: Nyomozások a pápai levéltárakban. I. közl. Szentkláray: Közállapotok Csanádmegyében a török uralom után. Dr. Karácsonyi János: Kik voltak az első érsekek? II. közl. Pór Antal: I. Lajos király követsége Avignonban.

Összeállította: GYALUI FARKAS.

Szakosztályi értesítő.

I. Közgyűlés.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya f. év januárius hó 31-dikén tartotta meg évi rendes-közgyűlését, a melyet *Szamosi János dr.* szakosztályi elnök a következő szavakkal nyitott meg:

Tisztelt Közgyűlés!

A mikor egyesületünk, illetve szakosztályunk *kilenczedik* évváró közgyűlését megnyitni szerencsém van, néhány szót óhajtok a tárgyalásokhoz előre becsátani.

Egyesületünk működését és vagyoni állapotát a választmány nevében a titkári jelentés terjeszti elő, a melynek semmi esetre sem akarok elibe vágni, csak azt az egyet említtem fel, hogy számadásunkat úgy a bevétel, mint a kiadás rovatában az előirányzatnál kedvezőbben zártuk le. Azonban felette csalódnék, a ki azt hinné, hogy ügyeink kifogástalanul jól állanak, jövedelmeink teljesen biztosak s hogy ennél fogva költségvetési előirányzatunkat tetemesen emelhetjük. Tagjaink és előfizetőink folytonos hullámzást mutatnak s habár a létszám egészben véve évenként néhánynyal gyarapszik, a folytonos hullámzás gondolkodóba kell hogy ejtsen. Továbbá bármennyire igyekezett is a választmány reális költségvetéssel előállani, bármennyire óvakodott vérmes reményeket ébreszteni, el kell ösmernünk, hogy a bevétel előirányzatánál teljesen biztos csak két tétel, a pénztári maradék 1891-ről és a Múzeum-Egylet évi átalánya. Nem szabad tehát semmi esetre sem a kiadásokat annyira felemelni, hogy ennek a két tételnek *összegét jelentékenyen* meghaladjuk.

A „lassan járj, tovább érsz!“ nekünk is szól, s egy elhamarkodott lépés többet árt, mint bármely tőlünk nem függő baleset.

Ezzel az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kilenczedik évváró közgyűlését megnyitom.

Az elnöknek éljenzéssel fogadott megnyitója után *Szinnyei József dr.* titkár fölolvasta a választmánynak következő jelentését:

Tisztelt Közgyűlés!

A mi tudományos és irodalmi viszonyaink között nehéz a helyzete minden oly tudományos társaságnak és folyóiratnak, mely nem a fővárosban áll

fönn, hanem valamelyik vidéki városban, legyen az bár Kolozsvár, az egykori Erdélynek fővárosa s ma is keleti országrészünknek kulturális középpontja. Iróink, tudósaink Budapestre sereglenek. Ott, az ország szívében, lüktet leg-erősebben az irodalmi és a tudományos élet fő ere; onnan vár mindenki irányt, ítéletet és elismerést. A közönség azon csekély részének, a mely a tudomány és irodalom iránt érdeklődik, szintén Budapesten függ a szeme; onnan tudja meg, hogy mit kell olvasnia s kit kell a kiválóbb írók, tudósok közé soroznia. Ritka nagy tehetségnek kell annak lenni, a kinek hire-neve nem Budapesten át árad szét az egész országban.

Nem panaszképen emlegetjük ezt, csak tagadhatatlan tényt akarunk konstatálni: azt, hogy a munkaerők java része az ország fővárosában egyesül, s csak kevés marad azon vidéki városoknak, a melyek kisebb középpontokká válva, szintén részt kérnek maguknak a tudományos munkásságban. De épen nekünk nem is illik panaszkodnunk, mert a mi szakosztályunknak több tekintetben jobb a helyzete más hasonló törekvésű tudományos társaságokénál. Itt, Kolozsvár városában nem hiányzik a tudományos mozgalmak iránti érdeklődés, mely régi tradíciókon alapul; mint egyetemi városban, sok kiváló munkása van a tudománynak; és hála az Erdélyi Múzeum-Egylet nagylelkűségének, nem vagyunk híjával az anyagi támogatásnak sem. Ezen támogatásról, a melyben az anya-egylet részesíti szakosztályunkat, hálával kell megemlékeznünk; és ezt szégyenkezés nélkül mondhatjuk el, hiszen nem életrevalóságunk hiányát bizonyítja, mert vannak a fővárosban is a mienkél nagyobb, több tagot számláló társaságok, a melyek rászorulnak az ország vagy az Akadémia segélyezésére, s e nélkül vagy fönn nem állhatnának, vagy legalább működésük volna megbénítva. És végre a szellemi téren sincs okunk elhagyottságról panaszkodnunk. Az érdeklődés szakosztályunk és folyóiratunk iránt egyre jobban és jobban növekszik; az ország minden részéből jelentkeznek új tagok, sőt már a külföld is tudomást vett létezésünkről; s végre a munkaerők helyett, a melyeket a fővárosi tudományos középpont tőlünk elvon, ad nekünk cserébe másokat.

Kiadványaink vaskos kötetében, melyet ezennel bemutatunk, tizenhét önálló dolgozat olvasható, s a nevek között, a melyek alájuk vannak jegyezve, nem egy kiváló tudósnak nevét mutathatjuk fel. A dolgozatok között van bölcséleti, nyelvészeti, classica philologiai, irodalomtörténeti, aesthetikai, poetikai, történelmi, genealogiai stb. Lehető változatosságra és sokoldalúságra törekedtünk, s ha ebbeli törekvésünk eredménye nem teljesen kielégítő, az nem rajtunk és nem dolgozótársainkon múlt, — mert hiszen még meglehetősen sok dolgozat vár közlésre, — hanem anyagi erőnk elégtelenségén. Nagyobb változatosságot majd csak akkor érhetünk el, ha anyagi erőnk gyarapodtával megnagyobbíthatjuk és havonként adhatjuk ki folyóiratunkat. Azonban addig is, míg az módunkban fog állani, tehetünk egyet-mást kiadványaink aktuális érdekének emelésére. Kísérletképen már a lefolyt évben közöltünk minden számban irodalmi repertóriumot. Ezt jövőre is megtartandónak véljük, de ezen kívül szükségesnek tartjuk még egy rovatot nyitni rövid könyvismertetések, bírálatok és egyéb tudományos és irodalmi apróságok számára.

A három választmányi ülésen kívül, a melyekben belügyeink kerültek tárgyalás alá, szakosztályunk a lefolyt évben nyolcz nyilvános fölolvasó ülést tartott, 16 fölolvasással. A közönség érdeklődése most sem volt nagyobb, mint korábban. Ez elég sajnós; de vigasztalásunkra szolgálhat az a tapasztalás, hogy az u. n. nagy közönség a szakszerű felolvasások iránt nem csak itt, hanem a fővárosban sem igen érdeklődik. Arra csak a szépirodalmi fölolvasások és a mutatványos előadások hatnak vonzó erővel; ilyenekkel pedig a mi szakosztályunk nem szolgálhat.

A szakosztály tagjainak száma 13-mal fogyott, de 20-szal szaporodott; a múzeum-egyleti tagok közül hozzánk tartozik 32, tehát összes tagjaink száma 139, vagyis 6-tal több mint tavaly.

Pénzügyeink állását pontosan föltünteti a következő zárszámadás, melyet szakosztályunk elnöke állított össze :

Bevétel 1891-ben.

	Elő volt irányozva.	Befolyt.
Pénztári maradék 1890-ről	290 frt 12 kr.	290 frt 12 kr.
Átalány a Múzeum-Egylettől	1500 „ — „	1500 „ — „
Tagsági díjakból	160 „ — „	162 „ — „
Előfizetésekből és nyomtatványok eladásából	80 „ — „	55 „ 80 „
Intercalaris kamatokból	25 „ — „	38 „ 97 „
Előleg-visszatérítés	— „ — „	12 „ 50 „
Összes bevétel	2055 frt 12 kr.	2059 frt 39 kr.

Kiadás 1891-ben.

	Elő volt irányozva.	Kiadott.
A kiadványok kiállítása	700 frt — kr.	624 frt 29 kr.
Írói tisztelet-díj	850 „ — „	756 „ 21 „
A szerkesztő tiszteletdíja	200 „ — „	200 „ — „
Irodai költségek és posta	45 „ — „	50 „ 96 „
Keresk. Akademiának a teremért szolgálattal	35 „ — „	35 „ — „
Szolga díjazása	20 „ — „	20 „ — „

A kiadások összege 1850 frt — kr. 1686 frt 46 kr.

Pénztári maradvány 1891. év végén 205 „ 12 „ 372 „ 93 „

Az előirányozottnál bevétellett több 4 frt 27 krral.

Az előirányozottnál kiadatott kevesebb 163 „ 54 „

Az egész zárlat kedvezőbb tehát 167 frt 81 krral.

Az 1892. évre szóló költségvetést van szerencsénk a következőkben bemutatni:

A) Bevétel.

Pénztári maradék 1891-ről 372 frt 93 kr.

Átalány a Múzeum-Egylettől 1500 „ — „

Tagsági díjakból és hátralékos tagsági díjból	160	frt	—	kr.
Előfizetésekből és nyomtatványok eladásából	50	"	—	"
Intercalaris kamatokból	25	"	—	"
Összesen:	2107	frt	93	kr.

B) *Kiadás.*

Kiadványok nyomtatása	700	frt	—	kr.
Irói tiszteletdíj	850	"	—	"
Szerkesztő tiszteletdíja	200	"	—	"
Irodai költség, irnok, posta	50	"	—	"
Szolga díjazása	20	"	—	"
Összesen:	1820	frt	—	kr.
Pénztármaradék	287	"	93	"

Végül megjegyezzük, hogy még egy kis újítást tartunk szükségesnek. Kiadványainknak tulajdonképen nincsen címük, mert az a tiz szóból álló felirat, a melyet folyóiratunk cím gyanánt visel a homlokán, voltaképen nem cím, hanem egy hiányzó címnek a magyarázata. Mind azoknak, kik folyóiratunkat akár szóval, akár írásban emlegetik, idézik, nagy könnyebbségére szolgálna egy alkalmas rövid cím, a mely alá a mostani főirat csak magyarázatul volna teendő.

Legalkalmasabbnak tartanók az *Erdélyi Múzeum* címet, azért tisztelettel indítványozzuk: határozza el a t. közgyűlés ennek használatát.

Most pedig a t. közgyűlés bizalmát megköszönve, reá bízunk mult évi munkásságunk megítélését.

Kolozsvárt, 1892. január 25.

SZAMOSI JÁNOS,
elnök.

SZINNYEI JÓZSEF,
titkár.

A közgyűlés a jelentést egyhangulag tudomásul vette; *Széchy Károly dr.* indítványára az elnöknek és a választmánynak elismerését fejezte ki működéséért; s elfogadta a választmánynak azon indítványát, hogy a szakosztály kiadványainak czíme ezentúl *Erdélyi Múzeum* legyen.

Ezután *Moldován Gergely dr.*, mint a számadások megvizsgálására a mult évi közgyűléstől kiküldött szakosztályi tag (a másik kiküldött számvizsgáló a városból eltávozván) fölolvasta jelentését, a mely szerint a számadásokat teljes rendben találta, s indítványára a közgyűlés a pénztárkezelő elnöknek megadta a számadás terhe alól való fölmentést és fáradozásáért köszönetét nyilvánította neki.

A választmánynak 1892-re szóló költségvetési javaslata elfogadtatván, a bevétel 2107 frt 93 kr-ra, a kiadás pedig 1820 frt-á irányoztatott elő.

Széchy Károly dr. indítványára a közgyűlés utasította a választmányt, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a végből, hogy a közoktatásügyi miniszter a szakosztály kiadványait a középiskoláknak megvételre ajánlja.

Ezután az elnök tárgyalás alá bocsátotta *Szász Béla dr.* alelnöknek követhető indítványát:

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Tisztelettel nyujtom be, szives tárgyalás és elfogadás végett, a következő indítványt:

„Mondja ki az Erdélyi Múzeum bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya, hogy eddig két havonként megjelenő Kiadványait, 1892. elején kezdve, havi füzetekben adja ki, egy füzetet legalább 3 $\frac{1}{2}$ iv terjedelemben, melyeknek tartalmát, a tudományos dolgozatokon feljül, rövid irodalmi, bírálati és más hasonló természetű közlemények szolgáltatassák. Egy évben tíz füzet adandó ki, a nyári két hónap — július és augusztus — alatt a Kiadványok szünetelvén.“

Ez indítványom támogatására fölhozom, hogy az eddigi évi 35 ivet nyugton fölemelhetjük 38—40 ivre, mert tagjaink soraiból bizonyynal akadunk többen, kik a Tárca rovat közleményeit készséggel fogjuk írói honorarium nélkül szolgáltatni; mert sajtót kötelességünk kétehetjük, hogy minden megjelenő füzetet azonnal ismertetünk a helybeli és budapesti olvasottabb hirlapokban, s ezáltal és a füzetek rövidebb időközökben való megjelenése által, valamint a Tárca-rovat actualitásával, népszerűbbé tehető a vállalat, a mi — kellő ajánló-eljárás mellett — a füzetek nagyobb elterjedését és így több bevételt fog biztosítani. Megemlítve végül, hogy az első évi nagyobb nyomdai kiadást a most lezárult év pénztár-maradványa teljesen fedezni fogja, maradok, indítványomat elfogadásra ajánlva,

Kolozsvár, 1892. január 30.

Mélyen tisztelt Közgyűlés

alázatos szolgálja:

Szász Béla,

szakosztályi tag.

Erre az elnök jelentette, hogy a válaszmány ezen indítványt tárgyalta; maga is óhajta a kiadványoknak havonként való megjelentetését, de tekintettel a költségtöbbletre, egyelőre nem javasolja ezen újítás megkísértését. A közgyűlés a válaszmány javaslata értelmében azt határozta, hogy a kiadványok 1892-ben még kéthavonként jelenjenek meg; egyúttal azonban útasította a válaszmányt, hogy tegyen meg mindent a végből, hogy a jövő évtől fogva havonként való kiadásuk lehetővé tétessék

Szádeczky Lajos dr. indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy a föl-olvasó ülések meghatározott napon tartassanak és utasította a válaszmányt a nap kitűzésére.

Ezután megejtetvén a tisztújítás, megválasztattak:

Elnöknek: *Szamosi János* dr.

Alelnöknek: *Szász Béla* dr

Titkárnak: *Szinnyei József* dr.

Választmányi tagoknak: *Felméri Lajos* dr., *Schilling Lajos* dr., *Fazakas József*, *Farkas Lajos* dr. és *Szádeczky Lajos* dr.

Végül számadás-vizsgálóként *Moldován Gergely* dr., *Ferenczi Zoltán* dr. és *Török István* dr. küldettek ki, s ezzel a közgyűlés eloszlott

II. Februári fölolvasó ülés.

A szakosztály 1892. februárius 6-dikán *Szamosi János* elnöklete alatt fölolvasó ülést tartott, a melynek tárgyai voltak:

1. A Habsburg-ház lengyel trónra törekvése a XVI. században. — *Szádeczky Lajostól*.

2. A mondat meghatározása. — *Szinnyei Józseftől*.

A fölolvasó ülés előtt tartott választmányi ülésben szakosztályi tagoknak megválasztottak: *Ajtai K. Albert* nyomdatulajdonos (Kolozsvár), *Hám Sándor* dr. kegyesrendi gimnáziumi tanár (Kolozsvár), *Eisler Mátvás* dr. rabbi (Kolozsvár), *Füredi János* kegyesrendi gimnáziumi tanár (Nagy-Kanizsa), *Gaal József* gimnáziumi tanár (Rozsnyó).

Az Erdélyi Múzeum-Egyletek februárius 29-dikén tartott közgyűlésében *Szász Béla* dr. indítványozta, hogy szakosztályunknak évi dotációja 300 frttal emeltessék a végből, hogy az *Erdélyi Múzeum*-ot havonként adhassuk ki. A közgyűlés egyhangulag megszavazta az indítványozott emelést, s így most már abban a helyzetben vagyunk, hogy az *Erdélyi Múzeum*-ot július és augusztus kivételével **havonként** adhadjuk ki, négy ívnyi terjedelemben.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának tagjai és előfizetői 1892. elején.

N é v	Lakhelye	F i z e t e t t								Meg- jegyzés	
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	1890-re	1891-re		1892-re
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt		frt
Adorján Miklós	Csurgó	2	2	2	2	2	2	2	2	—	előfizető
Ajtai K. Albert	Kolozsvár	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Bajai cist. rend. főgymn.	Baja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Balásy Dénes	Budapest	2	2	2	2	2	2	1	—	—	előfizető
5 Baligó János dr.	N.-Károly	2	2	3	3	3	2	2	—	—	
Beöthy Zsolt dr.	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	2	2	
Bod Péter	N.-Szeben	—	—	—	2	2	2	2	2	2	előfizető
Bournáz Ernő	Brassó	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Brassói ev. főgm. könyvt.	Brassó	—	—	—	—	—	—	2	2	2	
10 Breán Kázmér dr.	N.-Bánya	2	2	2	2	2	2	2	2	—	előfizető
Bpesti VII. k. áll. főgymn.	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	2	—	
Csák Lajos	Sz.-Somlyó	—	—	—	—	—	—	2	2	2	
Csengeri János dr.	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	előfizető
Cserői József	Temesvár	2	2	2	2	2	2	2	2	—	
15 Cserép József dr.	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	2	2	
De Gerando Antonina	Kolozsvár	—	—	—	—	3	3	3	3	—	előfizető
Dévai főreálisk. önk.-kör	Déva	—	—	—	—	2	2	2	—	—	
Dévai főreálisk. t. könyvt.	Déva	—	—	—	—	—	—	2	2	2	
Eisler Mátyás dr.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	előfizető
20 Endrei Árpád	Csurgó	—	—	—	—	—	2	—	—	—	
Erdélyi Pál	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Erzsébetvárosi Rafaeli r. k. gymn.	Erzsébetvár.	—	—	—	—	—	—	—	2	2	előfizető
Farkas Róbert	Kassa	2	2	2	2	2	2	2	—	—	
Farnos Dezső dr.	S.-Sz.-György	2	2	2	2	2	2	2	2	—	
25 Fazakas József	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	előfizető
Fekete Fidél	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
Ferenczy Alajos dr.	Zenta	2	2	2	2	2	2	2	2	—	
Fülöp Adorján dr.	Zenta	2	2	2	2	2	2	2	2	—	előfizető
Füredi János	Nagy-Kanizsa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
30 Gaál Lajos	Rozsnyó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Geréb Márton	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	előfizető
Gerecze Péter dr.	Pécs	2	2	2	2	2	2	2	—	—	
Gergely Sámuel dr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	
Görgei Artur	Visegrád	—	2	2	2	2	2	2	2	2	előfizető
35 Gurnesevics Lajos	Arad	—	—	—	2	2	2	2	2	—	
Hegedüs István dr.	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Héjjas Pál	Csurgó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	előfizető
Henning Rudolf	Déva	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Horváth Cyrill	Baja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
40 H.-M.-Vásárhelyi főgym.	H.-M.-Vásárh.	—	—	—	—	—	—	2	2	—	előfizető
Imre Lajos dr.	H.-M.-Vásárh.	—	—	—	2	2	2	2	2	2	
Incze István	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Jánosi Péter	Sz.-Udvarhely	2	2	2	2	2	2	2	—	—	

N é v	Lakhelye	F i z e t e t t								Meg- jegyzés	
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	1890-re	1891-re		1892-re
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt		frt
Kapás Aurél	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
45 Kassai prém. főgymn.	Kassa	—	—	—	—	2	2	2	2	2	előfizető
Keil Alajos dr.	Kassa	2	2	2	2	2	2	—	—	—	
Kiss Sándor	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	
Kolozsvári tanítónő-kép.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	2	2	2	—	előfizető
Kolozsvári polgári isk.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	2	2	2	—	előfizető
50 Kondor József	Csurgó	2	2	2	2	2	2	—	—	—	
Kónya Ferencz	Miskolcz	2	2	2	2	2	2	—	—	—	
Kovács János	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	
Kölln Norbert	Sz.-Somlyó	—	—	—	—	—	2	—	—	—	
Körm.-bányai főreálisk.	Körm.-Bánya	—	—	—	—	—	2	2	2	2	előfizető
55 Kőszeghi kath. gymm.	Kőszeg	—	—	—	—	—	2	2	2	2	előfizető
Kulcsár Endre	Debreczen	—	—	—	2	2	2	—	—	—	
Lázár Gyula dr.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	3	3	3	—	
Léhmán Róbert dr.,	Kolozsvár	3	3	3	3	3	—	—	—	—	
Lichtenegger József	Budapest	2	2	2	2	2	—	—	—	—	
60 M.-Vásárhelyi ev.ref.coll.	M.-Vásárhely	—	—	—	2	2	2	2	—	2	előfizető
Mészáros Lajos	Zenta	—	—	—	—	2	2	2	—	—	
Mika Sándor dr.	Brassó	3	3	3	2	2	2	2	2	—	
Miskolczi ev.ref.főgymn.	Miskolcz	—	—	—	2	2	2	2	—	—	előfizető
Nagy József	N.-Szeben	2	2	2	2	2	2	—	—	—	
65 Nagyváradi reáliskola	N.-Várad	—	—	2	2	2	2	—	—	—	előfizető
Novák László	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	2	—	
Óváry Kelemen dr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	
Pannonhalmi főap.k.-tár	Gy.-Sz.-Mikl.	—	—	—	—	—	2	2	2	2	előfizető
Pecz Vilmos dr.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
70 Petrán József	Kolozsvár	—	—	—	—	3	3	3	3	—	
Pór Antal	Pozsony	—	—	—	—	—	2	2	2	2	
Révész Ferencz	Sz.-Somlyó	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Rieger Imre	Kaposvár	3	3	3	3	—	—	—	—	—	
Rózsashegyi gym.könyvt.	Rózsashegy	—	—	—	—	—	—	—	2	—	előfizető
75 Radvánszky Béla báró	Sajó-Kázán	—	—	—	—	—	—	—	2	1	
Samu József	Csáktornya	—	—	—	—	—	—	—	2	—	
Sárospataki főiskola	Sárospatak	—	—	—	—	—	2	2	—	—	előfizető
Schöffler Leó	Sz.-Somlyó	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Simon Gábor	Mi-kolcz	2	2	2	2	2	2	2	—	—	
80 Somogyi István	Temesvár	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Soproni áll.fels.leányisk.	Sopron	—	—	—	—	—	—	—	—	—	előfizető
Sümegei reáliskola	Sümege	—	—	—	—	—	—	2	2	2	előfizető
Szabadkai főgymnas.	Szabadka	—	—	—	—	—	—	2	2	—	előfizető
Szádeczky Lajos dr.	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
85 Szalay Gyula	Léva	—	—	—	—	—	—	2	2	2	
Szathmári rk.főgymn.	Szathmár	—	—	—	—	—	—	2	2	2	előfizető
Széchy Károly dr.	Kolozsvár	—	3	3	3	3	3	3	3	—	
Székely Mikó-collegium	S.-Szt.György	—	—	—	2	2	2	2	2	2	előfizető
Sz.-Udvarh. Kis-féle ktár	Sz.-Udvarhely	—	—	—	—	—	2	2	2	2	előfizető
90 Szentimrei István	Erzsébetvár.	—	—	—	—	—	2	2	2	—	
Szilágyi Gyula	N.-Enyed	2	2	2	2	2	2	2	—	—	

N é v	Lakhelye	F i z e t e t t								Meg- jegyzés	
		1884-re	1885-re	1886-ra	1887-re	1888-ra	1889-re	1890-re	1891-re		1892-re
		frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt	frt		frt
Szilasi Gergely dr.	Kolozsvár	3	3	3	3	3	3	3	3	—	1893-ra is
Takács Sándor	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Telepy Károly	Budapest	—	—	—	—	—	—	—	2	2	
95 Temesvári főisk. ifj. ktr.	Temesvár	—	—	—	—	—	—	2	2	—	
Téglás Gábor	Déva	—	—	—	2	2	2	2	2	—	
Trencsény Károly	Kaposvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Úrmösi Lajos	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Vajda Emil dr.	Sz.-Udvarhely	2	2	2	2	2	2	—	—	—	
100 Váró Ferencz	N.-Enyed	2	2	2	2	2	2	2	—	—	
Veress Endre	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Wertner Mór dr.	Pozsony	—	—	—	—	—	—	2	2	—	
Wieder Gyula	Gy.-Fehérvár	—	—	—	—	2	2	2	2	—	
Zavatzky Gusztáv	S.-A.-Ujhely	—	—	—	—	—	—	—	2	—	
105 Zentai községi gymn.	Zenta	—	—	—	—	—	2	2	—	—	előfizető előfizető
Zlamál Ágost	Gy.-Fehérvár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Zoványi Jenő	Kolozsvár	—	—	—	—	—	—	3	3	—	
108 Zsoldos Benő	Sárosputyak	2	2	2	2	2	2	2	2	—	

A névsor, valamint a fizetések kimutatása bezárólag 1892. február 20-ig terjed.

A Múzeum-Egylet tagjai közül a szakosztálynak tagjai:

Dr. Békésy Károly.
Boros György
Dr. Brassai Sámuel.
Dr. Concha Győző.
Dr. Csernátoni Gyula.
Dr. Erődi Béla.
Dr. Farkas Lajos.
Dr. Felméri Lajos.
Dr. Ferenczi Zoltán.
Dr. Finály Henrik.
Dr. Groisz Gusztáv.
Gyalui Farkas.
Dr. Kolosváry Sándor.
Kőváry László.
Dr. Lánczy Gyula.
Dr. Lindner Gusztáv.

Dr. Moldován Gergely.
Nagy Károly.
Dr. Nagy Ferencz.
Sándor József.
Dr. Schilling Lajos.
Sebesi Jób.
Szabó Sámuel.
Dr. Szamosi János.
Dr. Szász Béla.
Dr. Szimneyi József.
Terner Adolf.
Torma Zsófia.
Dr. Török István.
Dr. Vajda Gyula.

Összesen: 30 tag.